

Vijoleta Herman Kaurić

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

ZABORAVLJENI GROBOVI RATNIKA PRVOGA SVJETSKOG RATA - PRIMJER PAKRACA

UDK 355:94(497.5Pakrac)“1914/1918“

DOI 10.22586/ss.25.1.7

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 10. 2. 2025.

U radu se analiziraju podaci iz različitih izvora o ratničkom (vojnom) groblju sudionika Prvoga svjetskog rata nastalom pored bolničkoga groblja, koje je ujedno dio pravoslavnoga groblja na Gavrinici u Pakracu. Većina sahranjenih na vojnom groblju umrla je u obližnjoj Kraljevskoj zemaljskoj javnoj bolnici, no nisu svi umrli vojnici sahranjeni na istom mjestu. Osim lociranja grobova sudionika rata u trenutku sahrane, u radu se pokazuje u kakvom je stanju trenutno njihovo posljednje počivalište.¹

Cljučne riječi: Prvi svjetski rat, vojna groblja, Pakrac

Uvod

Stogodišnjica Prvoga svjetskog rata usmjerila je u mnogim zemljama fokus historiografskih istraživanja upravo na to razdoblje, što je urodilo dramatičnim povećanjem broja objavljenih naslova svugdje u svijetu,² pa tako i u Hrvatskoj.³ Uz propitivanje do tada istraživanih tema otvorene su i brojne druge, među kojima se u zadnjih par godina ističe odnos prema pogi-

¹ Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta „Samo je promjena stalna“: Razvoj i život hrvatskih gradova u 19. i 20. stoljeću [ŽIVGRAD], koji financira Europska unija programom NextGenerationEU 380-01-02-23-47.

² Umjesto neadekvatnog izbora literature, radije upućujem čitatelja neka pogleda bibliografije u: Christopher CLARK, *Mjesečari: Kako je Europa krenula u rat 1914.* (Zagreb: Vuković & Runjić, 2018), 560-662; Manfred RAUCHENSTEINER, *Prvi svjetski rat i kraj Habsburške Monarhije 1914.-1918.* (Zagreb: Matica hrvatska, 2019), 1005-1041; Vijoleta HERMAN KAURIĆ, *Za naše junake: Rad dobrotvornih društava grada Zagreba u Prvom svjetskom ratu* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2023), 388-413.

³ O tome više vidjeti: Vijoleta HERMAN KAURIĆ, „Bibliografija izdanja o Prvom svjetskom ratu 1999.-2019.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 52 (2020), br. 2, 347-392.

nulima i zarobljenima, a slijedno tome i odnos prema njihovim posljednjim počivalištima.⁴ Međutim, treba istaknuti kako u studijama koje obrađuju Austro-Ugarsku Monarhiju i njenu vojsku vojnici s područja Hrvatske nisu izdvojeni u zasebnu cjelinu, kako bi očekivali današnji suvremenici naviknuti na nacionalni princip, već su uklopljeni u veće vojne sustave (pukovnije, zapovjedništva, armije). Iako je pripadnost određenom narodu bila važna u multinacionalnoj zajednici poput Austro-Ugarske Monarhije, nije bila presudna za manje nacije koje nisu participirale u izvršnoj državnoj vlasti. Tako je za stanovnike Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije bilo bitnije od nacionalne pripadnosti imaju li ugarsko-hrvatsko državljanstvo i hrvatsko-slavonsku zavičajnost, što ih je činilo Hrvatima u političkom i geografskom smislu unutar povijesnih granica Trojedne Kraljevine.⁵

Međutim, danas je na temelju onovremenih klasifikacija gotovo nemoguće razlučiti koliko se njih uistinu smatralo Hrvatima unatoč hrvatskoj ili slavonskoj zavičajnosti, kako bi ih se mirne savjesti uvrstilo u hrvatski nacionalni korpus, što je od osamostaljenja Hrvatske postao popriličan imperativ u javnoj sferi i ujedno krucijalni otežavajući faktor za izradu popisa poginulih u Prvom svjetskom ratu. Put do toga neophodnoga i društvu nadasve potrebnoga cilja olakšat će istraživanje pojedinih slučajeva i povijesti lokalnih zajednica,⁶ među kojima je i istraživanje vojnih grobalja na teritoriju Republike Hrvatske.

S časnim izuzetkom gradskog groblja u Varaždinu⁷ i mornaričkog spomen-groblja u Puli,⁸ u Republici Hrvatskoj se malo govori o grobljima opće-

⁴ Ovom prilikom spomenut ću samo: Verena Moritz i Julia Walleczek-Fritz (ur.), *Kriegsgefangenschaft in Österreich-Ungarn 1914-1918: Historiographien, Kontext, Themen* (Wien – Köln: Böhlau Verlag, 2022); Beata Nykiel (ur.), *Sztuka w Mundurze: Krakowski Oddział Grobów Wojennych 1915-1918 // Art in Uniform: The War Graves Department in Kraków 1915-1918* (Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2022); Božidar Jezernik, Vijoleta Herman Kaurić, Ljiljana Dobrovšak (ur.), *Commemorating the First World War in the Former Yugoslavia* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani – ICTM, 2023).

⁵ Pitanjem državljanstva i zavičajnosti kroz 19. i 20. stoljeće bavio se Ivan Kosnica, a za razdoblje Monarhije vidjeti: Ivan KOSNICA, *Državljanstvo u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji od 1848.-1918.*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012. (disertacija).

⁶ O tome više vidjeti: Vijoleta HERMAN KAURIĆ, „Varljivost obiteljskog sjećanja o Prvom svjetskom ratu – slučaj Turudić (Posavski Podgajci, Srijem)“, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 22 (2022), 175-209.

⁷ Vidjeti: Vladimir HUZJAN, „O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon Velikog rata“, u: Vladimir Huzjan (ur. izd.), *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u 'Velikom ratu' 1914.-1918. Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014.* (Zagreb – Varaždin: HAZU, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, 2014), 161-188; Vladimir HUZJAN, „Vojne žrtve Velikog rata i poraća pokopane na varaždinskom groblju (1914.-1919.)“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin* 29 (2018), 179-222.

⁸ Branko PEROVIĆ, *Mornaričko spomen-groblje Pula // Cimitero Memoriale della Marina di Guerra Pola // K.u.k. Marinefriedhof Pola* (Galižana: Tiskara Nova, 2006); Branko PEROVIĆ,

nito, a naročito o onima na kojima su sahranjeni sudionici Prvoga svjetskog rata. Uglavnom je riječ o slučajnim nalazima prilikom istraživanja drugih tema, među kojima se u posljednje vrijeme ističe kultura sjećanja,⁹ no problem je što jedan dio studija nije javno dostupan. Među njima se posebno ističe studija Borisa Kukića o spomen-kosturnici na Mirogoju, čiji je sažetak objavljen u katalogu izložbe o Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata.¹⁰ Svojedobno su postojali planovi za njeno objavljivanje u punom obimu, isto kao i za obnovu same kosturnice pod ingerencijom Ministarstva kulture, ali se od toga odustalo iz nepoznatih razloga.

Jedino što je za sada relativno dobro poznato, a tiče se vojnih grobalja, jest pravna procedura oko njihova nastanka, označavanja i održavanja tijekom Prvoga svjetskog rata i kasnije, o čemu se na području Hrvatske i Slavonije počelo voditi više računa tek od kolovoza 1916., iako su do tada vrijedile opće naredbe Ministarstva rata u Beču, sustavno izdavane i spuštane na niže instance od samoga početka rata. Tada su vrlo detaljno bili propisani vanjski izgled časničkih i vojničkih grobova, grobna obilježja po vjerama i točni (više)jezični natpisi ovisno o pripadnosti sahranjenoga zajedničkoj vojsci, domobranstvu ili pučkom ustanku. Vlastitu evidenciju svakog groba ili groblja morali su voditi mjesno vojno zapovjedništvo, bolnice i oružničke postaje u dva primjerka, od kojih je jedan odašiljan vojnome zapovjedništvu u Zagrebu. Svi oni morali su voditi evidenciju na propisanim obrascima i imati vlastiti tzv. katastralni list s preglednim nacrtom na kojem se morao vidjeti svaki pojedini grob. Tada je bio određen i paušalni iznos od 2 krune za održavanje vojnih grobova, jer su nadležni vrlo brzo postali svjesni koliko će održavanje grobalja biti skup i dugotrajan proces. Međutim, Zemaljski odbor za skrb ratničkih grobova naprasno je prestao djelovati početkom 1917. iz nepoznatih razloga, a skrb o grobljima do kraja Monarhije i u neposrednom poraću postaje nesustavna, ovisna o privatnim inicijativama u pojedinim mjestima ili posve prestaje.¹¹

Mornaričko spomen-groblje Pula // Cimitero Memoriale della Marina di Guerra Pola // K.u.k. Marinefriedhof Pola (Galižana: Tiskara Nova, 2024); Bruno DOBRIĆ, „Carsko i kraljevsko mornaričko groblje u Puli“, *Hrvatska revija* 8 (2008), br. 3, 44-52.

⁹ Branko OSTAJMER i Vladimir GEIGER, „Spomenici-kenotafi poginulim, nestalim i od posljedica rata preminulim vojnicima iz Đakova i Đakovštine u Prvom svjetskom ratu“, *Zbornik Muzeja Đakovštine* 11 (2013), 139-156; Ljiljana DOBROVŠAK, „Spomenik stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Koprivnici“, *Podravski zbornik* 43 (2017), 53-66; Ljiljana DOBROVŠAK, „Mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj – ratni spomenici“, u: Hrvoje Gržina i Mario Stipančević (ur.), *Zbornik radova. Znanstveni skup Konac velikoga rata, Hrvatski državni arhiv*, 29. – 30. studenoga 2018. (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2020), 399-425.

¹⁰ Boris KUKIĆ, „Grobница palih ratnika na Mirogoju // Tomb of Fallen Soldiers on Mirogoj // Summary“, u: Kristian Strukić (ur.), *Odjeci s bojišnice. Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2015), 123-125.

¹¹ O tome više vidjeti: Filip HAMERŠAK, „Vojna groblja Prvoga svjetskog rata – od spomena do nebrige (uvodni prikaz)“, u: Hrvoje Gržina i Mario Stipančević (ur.), *Zbornik radova*.

Iako su institucije Zemaljske vlade idućih nekoliko godina nakon završetka rata imale uz svoj naziv i oznaku „u likvidaciji“, aktivno su sudjelovale u pokušaju rješavanja tekućih problema administrativnog prijelaza ovlasti i poslova na institucije nove vlade u Beogradu, prije svega na Ministarstvo vera i Ministarstvo pravde,¹² odnosno na njihove područne urede u Zagrebu. Tako je Nadzorništvo ratnih grobova pri Građevinskom odsjeku Zemaljske vlade u likvidaciji postalo stalni Državni ured pri Predsjedništvu Zemaljske vlade, čiji se rad u idućih nekoliko godina sveo na dopisivanje s lokalnim vlastima i žandarmerijskim postajama na području Hrvatske i Slavonije, u čijoj su ingerenciji bila groblja, kako bi se utvrdilo stanje na terenu, postoje li evidencije vojnih grobova i tko ih vodi, imaju li sva grobna mjesta propisane oznake te tko podmiruje troškove održavanja. Ili, točnije rečeno, nastojao se postići dogovor tko bi to trebao činiti.¹³ Jedna od strana uključenih u raspravu o brizi za grobove vojnika bio je i Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu, koji se svim silama opirao ideji središnjih vlasti o terećenju crkvenih općina za troškove održavanja, posebice stoga što takve općine nisu postojale u sklopu Katoličke crkve, već isključivo u sklopu Pravoslavne crkve i Židovske zajednice. Smatrali su da će time troškovi u najvećoj mjeri pasti na lokalne župnike i vrlo slabo financirane župe, što one nikako nisu mogle podnijeti, pa je postojala bojazan da će groblja ostati neodržavana zbog nedostatka resursa.¹⁴

U sklopu te prepiske poslao je Nadbiskupski duhovni stol popis 84 grada i općine u kojima se nalaze vojna/ratna groblja, kojima je sredinom studenoga 1920. otpравниštvo Povjereništva za prosvjetu i vjere u Zagrebu odaslalo uputstva kako postupiti i kome se obratiti u pojedinim slučajevima, o

Znanstveni skup Konac velikoga rata, Hrvatski državni arhiv, 29. – 30. studenoga 2018. (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2020), 378-381; Filip HAMERŠAK, „The Military Cemeteries of the Great War in Croatia 1914 – 1941“, Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja 32 (2023), br. 2, 160, 235-240.

¹² Oba fonda čuvaju se u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Građa o vojnim grobljima u Hrvatskoj nastala 1919.-1929. u jednom je trenutku bila priključena građi Ministarstva pravde, iako je nastala u sklopu Ministarstva vera, pa zbog toga ima drugačije oznake. (Vasilije KOSIĆ, „Ministarstvo vera Kraljevine SHS 1919-1929 (1918-1933), Istorijat tvorca fonda“ (pdf), na: „Istorijska beleška“, Pregled podataka fonda - Arhiv Jugoslavije, pristup ostvaren 12. 12. 2024.)

¹³ Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje: AJ); fond: Ministarstvo vera Kraljevine SHS/Jugoslavije 1919-1929 (1918-1933) (dalje: MV), grupa: AJ 166, 1920-1929, fascikl br. 114, Mere za održavanje (580) vojničkih grobalja u Hrvatskoj i Slavoniji (dalje: Mere za groblja), spisi: Ministarstvo vera Kraljevine SHS, V. Br. 1369, Beograd, 3. 3. 1920; Izvještaj o radu nadzorništva ratnih grobova, Zagreb, 27. 1. 1920.

¹⁴ AJ, MV, grupa: AJ 166, 1920-1929, fascikl br. 114, Mere za groblja, spisi: Povjereništvo za prosvjetu i vjere u Hrvatskoj i Slavoniji, br. 40.916/1921. (prijepis), Zagreb; Povjereništvo za prosvjetu i vjere u Hrvatskoj i Slavoniji, br. 35.132/1921., predmet: Uzdržavanje ratničkih grobova primopredaja rkt. ratno grobnih odelenja u Zagrebu, Zagreb, 13. 10. 1921.

čemu su ujedno bile obaviještene mjerodavne instance. Zanimljivo je što na tome popisu nema grada Zagreba, iako je na Mirogoju pojedinačno pokopano možda najviše vojnika Prvoga svjetskog rata na području Hrvatske i Slavonije.¹⁵ To bi moglo ukazivati na njegov posebni status, no za to trenutno nema potvrde zbog nedostatka novih istraživanja. Između ostalih, na tom su popisu navedene općine Lipik i Pakrac, o kojima će biti govora u ovome radu, no bez dodatnih detalja o kojim je grobljima točno riječ.¹⁶ U nekolicini drugih arhivskih dokumenata spominje se „bolničko groblje Šeovica“¹⁷ u trgovištu Pakrac, o kojemu će ovdje biti najviše govora, dok će ostala groblja biti samo spomenuta.

O Pakracu, bolnici i grobljima

Pakrac je uoči Prvoga svjetskog rata razvijeno trgovište sa svim elementima gradskoga naselja, ali bez statusa grada i sa svega 3.254 stanovnika.¹⁸ Riječ je o klasičnom primjeru urbanog središta šire okolice, u ovom slučaju zapadnog dijela Požeške županije, gradiću kakvih je bilo posvuda širom Monarhije, ali s jednom značajnom razlikom – imao je veliku bolnicu, neočekivano veliku s obzirom na svoju veličinu.¹⁹ Riječ je o ustanovi čiji začeci sežu u drugu polovinu 18. stoljeća, kada je vojna bolnica služila za liječenje zaraznih i spolnih bolesti, da bi oko 1850. postala Opća javna zemaljska bolnica, smještena sve vrijeme postojanja u prostranom Trenkovom dvoru. Izgradnjom novog bolničkog sklopa krajem 1898. bolnica je podignuta na najviši stupanj

¹⁵ Na Mirogoju je sahranjeno oko 3.700 poginulih sudionika Prvoga svjetskog rata različitih nacionalnosti, od toga se u središnjoj spomen-kosturnici nalaze posmrtni ostaci oko 3.300 poginulih ratnika premještenih iz pojedinačnih grobova 1934. godine (KUKIĆ, „Grobnica palih ratnika na Mirogoju“, 123). Tom prigodom židovska zajednica nije dozvolila premještanje poginulih Židova, kojima je 1930. unutar grobnog polja podigla spomenik, već se oni i danas nalaze na mjestu prvobitnog ukopa, s dobrim dijelom sačuvanim prvobitnim pločicama s imenima. Na spomeniku su upisana imena 49 poginulih Židova, od toga je njih 23 bilo iz Zagreba (Ljiljana DOBROVŠAK, „Spomenici Židovima stradalima u Prvom svjetskom ratu na području sjeverne Hrvatske u kontekstu njihova međuratnoga položaja“, *Historijski zbornik* 70 (2017), br. 2, 452). Osim toga, na Mirogoju postoji spomen-grobnica poginulim Talijanima s 40 upisanih imena, spomenik osmorici umrlih Francuza i jednom Čehu.

¹⁶ AJ, MV, grupa: AJ 166, 1920-1929, fascikl br. 114, Mere za groblja, spis: 39.821/1920, Ratnički grobovi.

¹⁷ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije (1918-1944) (dalje: MP), fond br. 63, grupa: Vojna groblja pokrajinske uprave za Hrvatsku, fascikl br. 208, spis br. 27.191/1921.

¹⁸ Vijoleta HERMAN KAURIĆ, *Krhotine povijesti Pakraca. Povijest naselja od prapovijesti do 1918.* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2004), 281.

¹⁹ O tome više vidjeti: HERMAN KAURIĆ, *Krhotine povijesti Pakraca*, 139-354.

koji je neka bolnica u sustavu javnoga zdravstva mogla imati – status kraljevske zemaljske javne bolnice.²⁰

Tada su na području Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije bile svega dvije bolnice najvišega ranga koje su nosile oznaku zemaljskih bolnica: Opća i javna Huttler-Kohlhofer-Monspergerova zakladna bolnica u Osijeku s 300 kreveta i četiri liječnika i Kraljevska zemaljska javna bolnica u Pakracu sa 120 kreveta i dva liječnika. Te su bolnice bile pod izravnom upravom Odjela za unutrašnje poslove Kraljevske zemaljske vlade u Zagrebu i jedino je ona imala pravo nadzora nad njima.²¹ Jedine bolnice koje su se veličinom i opremljenošću mogle mjeriti sa ovim bolnicama bile su bolnice milosrdnih redova: bolnica Milosrdne braće u Zagrebu s 460 kreveta i 8 stalno namještenih liječnika, odnosno bolnica Milosrdnih sestara u Zagrebu s 400 kreveta i 7 liječnika, uz koju su bili priključeni Zemaljsko rodilište i Primaljska škola, te bolnica Milosrdnih sestara u Zemunu s 200 kreveta i 2 liječnika. Bolnica Milosrdne braće u Zagrebu bila je najsuvremeniji medicinski objekt u Hrvatskoj tog vremena i sve tri bolnice milosrdnih redova bile su veće od zemaljskih bolnica i morale su zadovoljavati propisane norme, ali Vlada nije imala presudan utjecaj na njihovo poslovanje.²²

Još uvijek nije do kraja razjašnjeno zašto je Zemaljska vlada odlučila poduprijeti izgradnju velikog bolničkog kompleksa prvobitno projektiranog za 120 bolesnika i prateće bolničko osoblje upravo u Pakracu, ali je izrada arhitektonskog rješenja povjerena arhitektonskom birou *Ludwig & Hülssner* iz Leipziga (Njemačka), koji je u istom razdoblju izradio niz projekata javnih zgrada širom Hrvatske.²³ Prema narudžbi Građevinskog odsjeka Zemaljske vlade biro je izradio vrlo raskošni, a time i skupi projekt bolničkog kompleksa u Pakracu za 200 bolesnika, ali je zbog uštede inicijalni projekt znatno smanjen i toliko promijenjen da se unatoč sličnosti ne može govoriti o izvedbi na temelju njihovog projekta.²⁴

Unatoč tome, novi bolnički kompleks od sedam zgrada,²⁵ smješten nizvodno od naselja uz lijevu obalu rijeke Pakre, bio je nadasve impresivan i

²⁰ HERMAN KAURIĆ, *Krhotine povijesti Pakraca*, 184, 340-343.

²¹ Milan SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, 5 sv. (Zagreb: Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, 1899-1905), 3: 879, 883.

²² SMREKAR, *Priručnik*, 3: 894, 896.

²³ Među najpoznatijima ostvarenjima su individualizirani projekti velikih gimnazija u Zagrebu i na Sušaku, te većih bolnica u Sisku i Brodu na Savi, uz brojne tipske projekte seoskih škola, župnih stanova i manjih bolnica (Dragan DAMJANOVIĆ, „Arhitektonski biro Ludwig & Hülssner i djelovanje u Hrvatskoj. Od monumentalne neorenesanse do tipskih projekata u suton historizizma“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 28 (2020), br. 1 (59), 21-38).

²⁴ DAMJANOVIĆ, „Arhitektonski biro Ludwig & Hülssner“, 36-37.

²⁵ Za glavnu zgradu se nakon izgradnje nove bolničke zgrade 1980-ih uvriježio naziv „stara bolnica“. Sve zgrade teško su oštećene tijekom Domovinskog rata i danas su to nezaštićene ruševine u različitim stadijima propadanja. Iako obje velike glavne zgrade imaju status

izazivao je divljenje suvremenika, o čemu je oduševljeno pisao novinar županijskoga glasila u trenutku otvaranja kompleksa. Namjensko projektiranje i izgradnja bolničkih prostorija po najsuvremenijim medicinskim i higijenskim standardima, uz implementaciju tada najnovijih čuda tehnike poput centralnog grijanja, ventilacije, vodovoda, sanitarnih prostorija i kanalizacije u cijelom kompleksu, a ne samo u glavnoj zgradi, bili su jamac visoke kvalitete skrbi za oboljele o kojima su brinule časne sestre milosrdnice.²⁶ Premda je nova bolnica predstavljena javnosti krajem 1898., razdoblje do kraja godine iskorišteno je za uspostavu administracije i pribavljanje svega potrebnoga kako bi se spremno dočekalo 1. siječnja 1899., kada je službeno započela s radom, no Vlada je imenovala za ravnatelja dr. Vatroslava Schwartza²⁷ tek pola godine kasnije.²⁸ Dotični je do imenovanja bio primarius bolnice u Osijeku i dokazao se tijekom karijere kao sposobni organizator nizom projekata, između ostaloga je uzdigao osječku bolnicu na znatno višu razinu negoli je bila u trenutku njegovog preuzimanja.²⁹

Vrlo brzo po početku rada pristupilo se preinakama i prenamjenama prostora kako bi se napravilo što više mjesta za bolesnike, posebice u glavnoj zgradi, iz koje su izmještene sve pomoćne službe. U bolnicu se uvodi električna energija (1906.) i nabavlja najsuvremenija medicinska oprema poput rendgen-aparata (1910.), sterilizatora i laboratorija za krvne pretrage, no najznačajnija je promjena u radu bolnice nastala 1899. uspostavom Odjela, a potom i nekoliko godina kasnije izgradnjom zasebnog paviljona za umobolne³⁰ bolesnike. Odluku o izgradnji te bolnice u bolnici donijela je Zemaljska

zaštićenog kulturnog dobra RH, djelomično je obnovljena jedino zgrada umobolnice, ali za sada nije privedena svrsi (Registar Kulturnih Dobara, Z-4370 Zgrada Prve zemaljske bolnice i Z-6602 Zemaljska umobolnica, pristupljeno 22. 1. 2025.).

²⁶ "Javna bolnica u Pakracu", *Glasnik županije požeške: list za pouku, gospodarstvo, zabavu, društveni i javni život* 8 (1898), 19. 11. 1898., br. 47, str. 1.

²⁷ Vatroslav Schwartz (1861.-1925.) završio je studij medicine u Beču, nakon kojega radi u Opatiji, gdje 1888. osniva prvi sanatorij. Nakon toga preuzima dužnost ravnatelja Zakladne bolnice u Osijeku. („Vatroslav Schwartz“, u: *Židovski biografski leksikon* (mrežno izdanje), Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, <https://zbl.lzmk.hr/?p=2149>, pristup ostvaren 29. 11. 2024.)

²⁸ „Jeftimba“, *Glasnik županije požeške* 8 (1898), 5. 11. 1898., br. 45, str. 5; „Bolnica u Pakracu“, *Glasnik županije požeške* 9 (1899), 1. 1. 1899., br. 1, str. 3; „Imenovanja“, *Glasnik županije požeške* 9 (1899), 8. 7. 1899., br. 28, str. 2-3.

²⁹ U literaturi se navodi kriva godina (1902.) za preuzimanje dužnosti ravnatelja bolnice u Pakracu (Aleksandar VČEV, „Prva klinika Kliničkog bolničkog centra u Osijeku“, *Medicinski vijesnik* 41 (2009), br. 3-4, 41-42).

³⁰ Pod nazivom umobolja bio je s početka 20. stoljeća ujedinjen niz psiho-fizičkih poremećaja poput paralize, histerije, staračke demencije, alkoholizma i sličnih, koji su napretkom medicine izvojeni od istinskih duševnih bolesti. Upravo zbog toga smatram primjerenijim koristiti onovremeni naziv – umobolja.

vlada 1908., jer je pod hitno trebalo rasteretiti Kraljevski zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu, jedinu ustanovu te vrste u zemlji. Nova zgrada, stilski usklađena s ostatkom kompleksa, izgrađena je u najdaljem kutku imanja uz samu rijeku, kako bi oboljeli bili što dalje od pogleda znatiželjnika.³¹ Umobolnica je počela s radom 1910. i u njoj je bilo smješteno 200 umobolnika oba spola, svih stupnjeva oboljenja, a čim je krenula s radom odmah su započele preinake za povećanje kapaciteta jer su potrebe bile goleme.³²

Temeljni rad bolnica za vrijeme Prvoga svjetskog rata bio je reguliran IX. odsjekom Zakona o zdravstvu od 25. ožujka 1906., gdje su u 29 paragrafa (§ 65 do § 93) prilično detaljno objašnjene najosnovnije činjenice o funkcioniranju bolnica. Ovim zakonom udareni su temelji javnoga zdravstva u Hrvatskoj,³³ a polovica područja reguliranih ovim zakonom bila su nova i svojim djelokrugom svrstavala su ga u red vrhunskih europskih zakona.³⁴ Ovaj zakon bio je na snazi sve do 1930. i donošenja specijaliziranoga *Zakona o bolnicama*.³⁵

Ovom prilikom osvrnut ću se isključivo na VI. odsjek Zakona o zdravstvu pod nazivom „O postupku sa mrtvacima, o pokapanju mrtvaca i o grobljima“, čije se odredbe temelje na znatno detaljnijem *Zakonu o grobljima* (1875.), ko-

³¹ Zgrada umobolnice služila je neprekidno svojoj inicijalnoj namjeni sve do rujna 1991. kada je cijeli bolnički kompleks „stare“ bolnice teško oštećen i nakon toga više nije priveden svrsi. Teške artiljerijske borbe za Pakrac spriječile su pravovremenu evakuaciju bolnice, uključujući i cijeli odjel psihijatrije, pa je organizirana i provedena noćna akcija spašavanja bolesnika. U akciji je sudjelovalo 48 branitelja, 6 vozača autobusa i 20 medicinara, uglavnom medicinskih sestara i tehničara, dok podaci o broju spašenih variraju između 300 i 338 bolesnika. (Veljko Đorđević (ur.), *Pouke o čovječnosti: spašavanje psihijatrijskih bolesnika u Domovinskom ratu* (Zagreb: Medicinska naklada, 2017), Popis sudionika, 26, 30).

³² Vijoleta HERMAN KAURIĆ, „Bolnice u Požeškoj županiji i sustav javne zdravstvene službe 1874.–1918.“, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 3 (2003), 252-254, 272-273; HERMAN KAURIĆ, *Krhotine povijesti Pakraca*, 349.

³³ Puni naziv zakona bio je *Zakon o zdravstvu i odredbe tičuće se liječničke službe* i sastojao se od 115 paragrafa podijeljenih u 14 odsjeka kojima je obuhvaćeno čitavo javno zdravstvo. Odsjeci su: o unaprijeđenju zdravstva i o zaštiti zdravlja uopće; o liječničkoj praksi; o primaljskoj praksi; odredbe protiv nadriliječništva i nadriprimaljstva; o mjerama protiv širenja bolesti; o postupku sa mrtvacima, pokapanju mrtvih i grobljima; o postupcima za čuvanje zdravlja male djece i školske mladeži; o zdravstvenom nadzoru u kaznionicama, zatvorima i popravnim domovima; o bolnicama; o zavodima za umobolne; o lječilištima i mineralnim vodama; o željeznicama i parobrodima; kaznene odredbe i zaključne odredbe. (Đuro SREMAC i Branko ŽUŽA, *Hrvatsko zdravstveno zakonodavstvo 1830 – 1941*. (Zagreb, 2002.), 188-206.)

³⁴ SREMAC i ŽUŽA, *Hrvatsko zdravstveno zakonodavstvo*, 29, 32-35, 122-124.

³⁵ Lavoslav GLESINGER, „Medicina u Hrvatskoj od god. 1874. do danas“ u: *Iz hrvatske medicinske prošlosti* (Zagreb, 1954), 67.

jim je po prvi put bilo propisano gdje smiju nastajati nova groblja.³⁶ Novi zakon priznavao je lokalnim oblastima pravo odluke treba li svako mjesto imati svoje groblje ili oformiti jedno zajedničko za više njih, ali tada je oblast svakome mjestu morala dodijeliti zasebni dio groblja s posebnim ulazom. Isto tako je svaka priznata vjeroispovijest mogla od oblasti tražiti formiranje vlastitoga groblja, a ukoliko u naselju nije bilo konfesionalnih grobalja općina je bila dužna formirati zajedničko groblje razdijeljeno na jasno omeđene dijelove predviđene za ukop pokojnika pojedinih vjera. Svako novo groblje moralo je biti ograđeno te imati mrtvačnicu i grobara, a grobljem je upravljao onaj tko ga je i uzdržavao. Zakonom je bilo predviđeno da sva postojeća groblja koja ne udovoljavaju novim propisima budu preuređena, ili napuštena, a oblast nije smjela napuštenim grobljima davati drugu namjenu prije isteka roka od 30 godina.³⁷

Osim što je bilo propisano da ukop ne smije biti prije negoli prođe 48 sati od proglašenja smrti, sahrana je morala biti na groblju one mjesne općine u kojoj se mrtvac zatekao. U protivnom je trebalo tražiti posebnu dozvolu lokalne oblasti za prijenos trupla u drugu općinu. Nijedno tijelo nije smjelo biti pokopano bez odobrenja mrtvozornika („razgledača mrtvaca“), kojemu je temeljna zadaća bila utvrditi je li smrt nastupila zbog zarazne bolesti ili nekog kažnjivog djela, a svoje sumnje je potvrđivao traženjem obdukcije. Ukoliko je osoba preminula u bolnici, ravnateljstvo je moglo zatražiti obdukciju, koju su sami i plaćali, a troškovi ukopa namirivani su iz pokojnikove ostavštine, odnosno podmirivala ih je po zakonu obvezana rodbina. Siromašnim zavičajnicima Kraljevine Hrvatske i Slavonije preminulima u institucijama ukop je plaćao zavod u kojem je dotični preminuo. Ukoliko je u bolnici preminuo siromašni stranac („inozemac“ ili „nezavičajnik“) troškovi su podmirivani na temelju međunarodnih ugovora, odnosno metodom reciprociteta.³⁸ Sve navedeno lako se moglo primijeniti na vojne bolesnike, iako su vojne vlasti vrlo vjerojatno izdavale dodatne upute tijekom Prvoga svjetskog rata, no za sada nisu pronađene.

³⁶ Zakon je propisivao formiranje novih grobalja na nevlažnom zemljištu, udaljenom barem 400 m od naselja, dalje od javnih prometnica (cesta i/ili željezničkih pruga) i vodotoka (SREMAC i ŽUŽA, *Hrvatsko zdravstveno zakonodavstvo*, 108). Ovim zakonom nastojalo se maknuti groblja iz naselja, nastalih uglavnom oko bogomolja, kako bi se smanjila mogućnost izbijanja sanitarnih problema unutar zajednica. Inzistiranje na sanitarnim propisima, uz poštovanje dotadašnjih isključivo vjerskih propisa, započeo je posve novi odnos prema smrti i mrtvima. O tome više vidjeti: Monica PRIANTE, „Identitet pod arkadama: Mirogoj, građanska nekropola“, u: Ana Marinković i Ana Munk (ur.), *Likovne umjetnosti, arhitektura i povijesni identiteti. Zbornik radova znanstvenog skupa „Dani Cvita Fiskovića“ održanog 2016.*, Sv. VII (2018), 137-146.

³⁷ SREMAC i ŽUŽA, *Hrvatsko zdravstveno zakonodavstvo*, 193-194.

³⁸ SREMAC i ŽUŽA, *Hrvatsko zdravstveno zakonodavstvo*, 192-193.

Vođenje jedne ovako velike ustanove bilo je organizacijski zahtjevan posao, koji je nužno zahtijevao profesionalno osoblje različitih struka, što su zemaljske bolnice po propisima morale imati, za razliku od županijskih i gradskih bolnica, gdje su činovnici zaposleni u lokalnoj upravi usputno radili za potrebe bolnice. O brojnosti i stručnosti upravnoga osoblja ovisilo je sastavljanje svih izvještaja o radu bolnice, a posebice važni bili su izvještaji za potraživanje bolno-opskrbnih troškova, na temelju kojih je punjen bolnički proračun, s čime su manje bolnice često imale problema.³⁹ Sposobnost punjenja proračuna osobito je bila važna za vrijeme rata, kada je predratno poznavanje propisa uhodanoj upravi omogućilo lakše snalaženje u ogromnom broju novih odredbi i naputaka, od kojih se tek jedan dio odnosio na vojne bolesnike. Bolnička uprava imala je veću slobodu djelovanja ukoliko su raspolagali s dovoljno novca za pribavljanje svega što su smatrali potrebnim, pa su relativno uspješno mogli pružiti adekvatnu skrb svim bolesnicima.⁴⁰

Iako je u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu dobro sačuvana ogromna količina građe o radu Kraljevske zemaljske javne bolnice u Pakracu, građa je raspršena među tisućama kutija spisa Odjela za zdravstvo pri Unutarnjem odjelu Zemaljske vlade kroz duže vremensko razdoblje, zbog čega se o pojedinim segmentima njenog rada još uvijek ne zna dovoljno. Jedan od njih jest skrb o vojnim bolesnicima, no oskudnost takvih podataka unutar arhivske građe posve je razumljiva ako se ima na umu da su svi podaci o vojnim bolesnicima bili klasificirani kao vojna tajna za odavanje koje je počinitelju slijedio Prijeki vojni sud i, ovisno o procijenjenoj težini prekršaja, smrtna kazna ili dugotrajna kazna teškoga zatvora.⁴¹ Stoga se može pretpostaviti da je dobar dio te osjetljive vojne građe čuvan u arhivi same bolnice i po potrebi je slan vojnim vlastima, no problem je što bolnička arhiva više ne postoji.

Nakon Domovinskog rata ostalo je u Upravi bolnice par knjiga i nešto medicinske dokumentacije starijeg datuma, ali se malo toga odnosilo na razdoblje Prvoga svjetskog rata. U idućim godinama i ta je građa gubljena i pronalazena, a svako malo pojave se glasovi o postojanju „nekih starih papira“ unutar ruševnih zgrada stare bolnice, samo što se nitko ne usudi otići po njih. Upitno je što bi to bilo, ako uopće postoji, no s protokom vremena ima sve manje smisla otići po njih, koliko god ti papiri potencijalno mogli bili dra-

³⁹ O tome više vidjeti: HERMAN KAURIĆ, „Bolnice u Požeškoj županiji“, 264-268.

⁴⁰ Više vidjeti u: Vijoleta HERMAN KAURIĆ, „Kraljevska zemaljska bolnica u Pakracu – primjer gospodarskog poslovanja velike bolnice u Velikom ratu“, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje* 14 (2014), 193-216.

⁴¹ „Naredba bana ... od 27. srpnja 1914. br. 4.236/Pr., ...“, *Narodne novine*, sv. 80/1914., br. 170, 27. 7. 1914; „Naredba bana ... od 27. srpnja 1914. br. 4.415/Pr., ...“, *Narodne novine*, sv. 80/1914., br. 173, 27. 7. 1914.

gočjeni. A jedna sačuvana knjiga, nazvana *Marschrouten Protokoll*, svjedoči koliko je bolnička dokumentacija bila pedantno vođena.

Ratnički grobovi - dopisivanje

Početkom kolovoza 1916. nastali su prvi dopisi o obilježavanju ratničkih grobova u Lipiku i Pakracu, vjerojatno kao odgovor na upit Vojnog zapovjedništva u Zagrebu. Tada je Vojno kupalište Lipik naručilo šest nadgrobni pločica kako bi obilježilo pojedinačne grobove vojnika pokopanih na mjesnom groblju, a vojni nadzornik Građanske bolnice (*K. u. k. Inspektionsoffizier an den Zivilspitälern*) u Pakracu naručio je 50 pločica. Dana 25. studenog 1919. isto je kupalište, samo što se tada zvalo Građanska bolnica Lipik, pitalo Građevni odsjek Zemaljske vlade u Zagrebu je li Vojno zapovjedništvo primilo i platilo tražene pločice. Čini se da jest, jer su iz kupališta javili njihov primitak 10. prosinca iste godine, na što je Odsjek pitao bolnicu u Pakracu imaju li oni svoje pločice i jesu li plaćene. Imali su ih i platili su ih sami, no u odgovoru nisu napisali kada su ih dobili.⁴²

Za sada nije jasno kako su u pakračkoj bolnici došli do broja 50, posebice s obzirom na rani datum narudžbe, tim više što se ova procjena pokazala poprilično točnom jer je na bolničkom groblju do kraja 1918. pokopano 57 vojnika preminulih u bolnici. Logično je za pretpostaviti da je bolnica ranije dobila pločice jer su plaćanjem iz vlastite blagajne preskočili barem jednu birokratsku razina poznatu po poslovičnoj sporosti, no pitanje je jesu li baš sve razine vojne birokracije bile toliko spore ili je to ipak ovisilo o hitnosti, posebice u ratnim okolnostima. Tim bi se pitanjem svakako valjalo dodatno pozabaviti u budućim istraživanjima, ali se već sada može pretpostaviti da obilježavanje vojnih grobova provedeno u neposrednom poraću nikako nije moglo biti među prioritnim poslovima.

Tako je, primjerice, primopredaja šest ratnih grobova na mjesnom groblju u Lipiku trajala skoro cijelu 1921. godinu, a dopisi su izmjenjivani u nekoliko navrata. Sve je započelo 31. siječnja izjavom Općinskog poglavarstva u Lipiku Povjereništvu za prosvjetu i vjere Kraljevske hrv. slav. Zemaljske vlade da imaju spreman „kataster ratnih grobova“, ali do svibnja, odnosno lipnja, nije bilo jasno tko će preuzeti brigu o tim grobovima, jer je Poglavarstvo trgovišta Pakrac uredno javljalo Vladi da su oni preuzeli sve ratničke grobove u Pakracu, ali nisu preuzeli lipički katastar i nije im bilo poznato tko jest. Pretpostavljali su da bi to trebalo učiniti općinsko poglavarstvo u Lipiku ili župni ured u Pakracu. Čini se da je brigu o tim grobovima u Lipiku vodio

⁴² AJ, MP, fond 63, Vojna groblja pokrajinske uprave za Hrvatsku (dalje: VGPUH), fascikl 208, spis Rg. br. 646/1919.

komandant oficirskog doma,⁴³ a ne općinsko poglavarstvo, jer je 19. srpnja Zemaljska vlada njemu uputila dopis neka sve spise predaju rimokatoličkom župnom uredu u Pakracu, koji je prema tumačenju Vlade trebao voditi skrb o ratničkim grobovima.⁴⁴ Logična je to odluka Vlade jer je riječ o matičnoj župi za cijelo područje Pakraca i Lipika, no pitanje je jesu li dokumenti uopće preuzeti, s obzirom na spomenutu nevoljkost lokalnih župnika i Nadbiskupskog duhovnog stola u Zagrebu. Do sada pronađeni dokumenti ne potvrđuju niti jedan scenarij, jer u predmetu⁴⁵ s dokumentima o grobljima u Pakracu nema ni spomena Lipika, iako se unutar lipičkog predmeta nalazi jedan od krucijalnih dopisa za pakračka groblja kojega nema u pakračkom spisu.

Najviše prepiske vodilo se oko bolničkoga groblja u Šeovici,⁴⁶ na kojem je bilo pokopano najmanje 70 sudionika Prvoga svjetskoga rata, iako se u pojedinim evidencijama bilježe barem 72 grobna mjesta. S obzirom na tijek prepiske, upitno je koji je broj stvarno točan.

Prepiska je vođena od kraja 1920. između Zemaljske vlade i Komande 2. čete 2. bataljuna IV. žandarmerijske brigade u Požegi, kao krovnih državnih instanci, s lokanim vlastima u Pakracu radi izrade katastarskog nacrtu groblja s jasno vidljivim brojevima grobnih mjesta. Osim što je u vladinoj evidenciji bilo „samo“ 70 grobova, netko je uočio da u priloženim iskazima nedostaje grob br. 10, u kojem je počivao Petar Möder, i traženo je njegovo naknadno unošenje. I doista, u priloženim iskazima nastalima 12. studenog 1920. nema tog imena, pa pretpostavljam da je sastavljač iskaza naprosto ispustio jedno grobno mjesto,⁴⁷ a nitko grešku nije primijetio jer su sastavljena tri različita iskaza, ovisno o vjeroispovjesti pokopanih: za grkokatolike i pravoslavne učinilo je to Pravoslavno srpsko-parohijsko zvanje, za katolike

⁴³ O postojanju oficirskog doma u Lipiku nije ništa poznato, barem za sada.

⁴⁴ AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, Grupa VIII. 1921/1, spis k. br. 5.151 od 19. 7. 1921; spis br. 21.739 od 15. 6. 1921; spis br. 22.170 od 20. 6. 1921.

⁴⁵ U fasciklu br. 208 nalazi se vrlo loše uvezani predmet o groblju u Pakracu s priličnim brojem dopisa i popratnog materijala, ali bez zaštitne košuljice. Problem je što je prvi spis br. 52.159/1920. pisan rukom na vrlo tankom papiru, u gornjem dijelu i ćirilicom, i teško je čitljiv. Na prvi pogled se ne može povezati s Pakracem, ali u nedostatku pravog korjenitog broja, broj naveden na tom spisu koristit će se u tu svrhu.

⁴⁶ Šeovica je naselje na obroncima Psunja, istočno od Lipika i južno od Pakraca. Iako pripada području grada Lipika i Lipik je udaljen 5.065 m, bliži im je Pakrac (3.083 m) i bolje su cestovno povezani s njim. Uz selo postoji i istoimeno groblje koje se razlikuje od najčešće spominjanoga u ovome radu i za njegovo održavanje nadležno je komunalno poduzeće *Lipkom* d. o. o. (<https://www.map.com.hr/seovica>; <https://www.lipkom-lipik.hr/djelatnosti/upravljanje-grobljima/>; <https://www.nekros.info/groblje/groblje-seovica>, pristup ostvaren 29. 1. 2025.)

⁴⁷ Teško je na ovim iskazima provjeriti jesam li u pravu ili se radi o ozbiljnijoj pogrešci, budući da se na dvije stranice u dva različita iskaza ne vide brojevi grobnih mjesta zbog lošega uveza predmeta. Kasnije nastali iskazi govore u prilog upravo ovoj pogrešci.

Župni rimokatolički ured, a za muslimane Poglavarstvo trgovišta, svi iz Pakraca. Zemaljska vlada upozorila je žandarmerijsku stanicu u Pakracu kako je „nezgodno“ postojanje triju upravitelja i triju polagatelja računa na jednom groblju, pa ih upućuju neka se iz praktičnih razloga dogovore tko će preuzeti upravu na sebe, jedna od općina ili uprava zemaljske bolnice. Njima je bilo svejedno. Između ostaloga, u istom dokumentu spominje se postojanje ratničkih grobova i na drugim dvama pakračkim grobljima, rimokatoličkom i židovskom („izraelitičkom“), no tu nije bilo ništa sporno.⁴⁸

Dogovor oko uprave postignut je iznenađujuće brzo, već 11. veljače 1921., tako što je trgovište preuzelo na sebe brigu o svim ratničkim grobovima, o čemu je načelnik obavijestio „komandira“ žandarmerijske stanice u Pakracu, ovaj komandira voda u Požegi, a ovaj pak komandira čete, koji se 28. veljače izravno obratio komandiru stanice u Pakracu tražeći izradu novih iskaza po vjeroispovjestima, što ovaj isti dan prihvaća. Nove iskaze vjerojatno su pisali isti ljudi kao i stare, imaju isti redoslijed kao prethodni i razlikuju se samo u nijansama, pa se s priličnom sigurnošću može reći da su to prepisani raniji iskazi⁴⁹ uz potrebne dodatke. U iskazu rimokatolika na kraju su dodani ispušteni grob br. 10 i ratnički grob Franje Slepčike⁵⁰ na rimokatoličkom groblju. Na kraju ranijeg popisa muslimana dodan je i Hinko Hiršberger,⁵¹ Židov sahranjen na židovskom groblju. Iz navedenih iskaza proizlazi da su u Pakracu bila sahranjena 72 ratnika, od toga njih 70 na bolničkom groblju, i to: 38 katolika, 14 pravoslavaca, 13 grkokatolika i 5 muslimana.⁵² Svi ovi dopisi i iskazi pisani su latinicom, osim onoga zapovjedništva brigade, što je važan podatak s obzirom na nedovoljno poznat proces srbizacije javne uprave u Hrvatskoj u neposrednom poraću Prvoga svjetskog rata i promjenu

⁴⁸ AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191, spis br. 52.159/1920. od 27. 1. 1921; Iskazi ratnih grobova od 12. 11. 1920., bez broja spisa i numeracije.

⁴⁹ U „Iskazu rimokatolika“ čak je prepisan i datum ranije nastaloga popisa.

⁵⁰ Franjo Slepčika bio je pripadnik 23. zdravstvenog odjeljenja i preminuo je 15. kolovoza 1915., ali ne u pakračkoj bolnici (AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191, list bez broja i datuma).

⁵¹ U ovom dokumentu ime mu je pohrvaćeno, dok se drugdje navodi kao Heinrich Hirschberger, ili samo Hirshberger, što je evidentna greška u pisanju. U jednom dokumentu stoji da je bio pripadnik 78. pješačke pukovnije (AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191, list bez broja i datuma), dok u bolničkoj knjizi stoji „Zugsfür, IR 72“. U oba slučaja riječ je o postrojbama zajedničke vojske (K. u. k.), samo što je jedna imala sjedište u Osijeku, a druga u Bratislavi. Kao datum smrti navedeni su 8. odnosno 9. 10. 1916., i taj dan razlike se vrlo često pojavljuje u popisu sahranjenih zbog razlike u danu smrti i danu pogreba.

⁵² AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191, spis br. 221 od 11. 2. 1921; spis br. 666 od 14. 2. 1921; spis br. 418/1921 od 21. 2. 1921; Iskaz ratnih grobova srpsko-pravoslavne parohije od 28. 2. 1921; Iskaz ratnih grobova rimo-katoličke župe od 12. 11. 1920. [sic!]; Iskaz ratnih grobova muslim. izraelitički od 14. 2. 1921.

nacionalnog sastava stanovništva nakon sloma Monarhije, koja je posebno bitna upravo za Pakrac.

Međutim, Zemaljska vlada nije bila zadovoljna, najblaže rečeno, već je istaknula žandarmerijsku stanicu u Pakracu kao jedinu na području tog četnog tijela koja „nije nalog ni pročitala, jer da je to učinila nebi ona usprkos jasnim napomenama, nanovo ‘Iskaze’ o pokopanim vojnicima po vjeroispovjesti sastavila“. Ističu da je takva podjela „naredbom br. 7.334 od 28. veljače 1921. / na sve vrhovne crkvene oblasti/ zabranjena“. Ovoga puta napisali su točne upute koliko iskaza i nacрта čim prije očekuju (tri, po jedan za svako groblje), te potvrdu o istinitosti preuzimanja uprave na općinu Pakrac jer iz nekog razloga priopćenju uprave trgovišta br. 666/1921. nisu vjerovali.⁵³ U obranu dotične stanice moram napomenuti kako se zajednički dopis na koji se Vlada referira odnosi na osam žandarmerijskih stanica na području Požeške županije⁵⁴ i nešto manje od pola teksta dopisa vrijedi za Pakrac, dakle imali su najsjloženiji posao, a ni same upute nisu baš najjasnije. Slično je s rečenicom iz gore navedenoga dopisa o zabrani podjele po vjeri, koja je vjerojatno donesena toga datuma i ođasłana svim crkvenim oblastima, no pitanje je kada su je oni spustili na niže razine. Sporni iskazi su sastavljeni dva tjedna prije donošenja zabrane, što je netko u Zemaljskoj vladi trebao vidjeti, iako je sam predmet stigao do njih nakon isteka toga roka. Osim toga, da su čitali sve popratne dopise žandarmerijskih vlasti, a imali su ih, jer se pozivaju na istu prepisku, vidjeli bi da su žandari izvršili posao onako kako im je rekao njihov izravno nadređeni zapovjednik brigade. No, taj dopis napisan je ćirilicom. Uz ovaj prilićno oštar dopis dometnut je jedan puno pomirljiviji, upućen također zapovjedniku 2. čete, u kojem ga banski savjetnik (ime nećitko, op. a.) „umoljava“ posredovanje u izvršenju traženih poslova kod stanice u Pakracu „da se primopredaja konaćno provede i žandarmerija, koja i onako mnoge važnije dužnosti vršiti mora, riješi tih poslova“.⁵⁵ Već opisanim hijerarhijskim putem, ali u suprotnom smjeru, dopis je stigao do zapovjednika stanice u Pakracu krajem travnja.⁵⁶

Tijekom svibnja rađeni su novi iskazi, koji su završili unutar ovoga predmeta, no ne i tražena potvrda o preuzimanju uprave, koja je pronađena unutar prepiske oko ratnićkih grobova u Lipiku. U tom spisu Poglavarstvo trgovišta Pakrac izvještava Povjerenstvo za prosvjetu i vjere da su preuzeli

⁵³ AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191, spis br. 12.286/1921. od 15. 4. 1921.

⁵⁴ Dopis je bio upućen žandarmerijskom zapovjedništvu u Požegi i odnosio se na stanice u Pakracu, Lipovljanima, Daruvaru, Vetovu, Ruševu, Novoj Kapeli, Pleternici i Novskoj (AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191, spis br. 52.159/1920. od 27. 1. 1921.).

⁵⁵ AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191, spis br. 13.626/1921. od 15. 4. 1921.

⁵⁶ AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191, spis br. 13.626/1921. od 15. 4. 1921; spis br. 1.394 od 23. 4. 1921; spis br. 732 od 27. 4. 1921.

na uzdržavanje „sve ratničke grobove mjesta Pakrac“ i „sva tri katastra od upraviteljstva kr. zemaljske bolnice u Pakracu, te se izvješćuje, da su svi grobovi upisani unacрте [sic!] i označeni rednim brojevima“. Na dnu dokumenta nalazi se kratka zabilješka „U. XI.“ i datum 8. studeni 1921., što vrlo vjerojatno znači prebacivanje u drugu urudžbenu grupu.⁵⁷ Pitanje je na koje se mjesto to odnosi, Pakrac ili Lipik, no tako svejedno jer Grupa XI. za sada nije pronađena. Unutar pakračkoga predmeta nalazi se „Uredovna potvrda“ kojom načelnik potvrđuje preuzimanje svih akata iz Kr. zemaljske bolnice o ratničkim grobovima i da je Poglavarstvo „preuzelo sve grobove nalazeće se na mjestnim grobljima – na uzdržavanje“.⁵⁸ Prilično sam sigurna da se izraz „mjesna groblja“ odnosi isključivo na groblja u trgovištu Pakrac, ali ne i na Lipik, iako se ratničko groblje Šeovica službeno nalazi unutar te katastarske općine. Nakon toga su u predmet umetnuti (i krivo uvezani) nacrti ratničkih grobova na sva tri pakračka groblja iz kojih je lako razaznati gdje se dotični grobovi nalaze i kako se do groblja dolazi, te *Spisak ratnih grobova u groblju Šeovica zemalj. bolnice pakračke*. Nijedan od tih dokumenata nema urudžbene brojeve ni datum nastanka, a svi su pisani ćirilicom, samo što je druga ruka na nacrt Šeovice latinicom dopisala naslov *Nacrt groblja zemaljske bolnice kt. list broj 1*. Ostali nacrti nemaju naslov, iako bi prema podacima iz istoga predmeta nacrt starog rimokatoličkog groblja iznad župne crkve trebao nositi oznaku *Kt. list br. 2*, a nacrt židovskog groblja *Kt. list br. 3*.

I taman kad bi se moglo pomisliti da je trakavica oko groblja Šeovica gotova, u uvezanom predmetu slijedi dopis kr. banskog savjetnika (potpis nečitak, op. a.) zapovjedniku 2. čete u Požegi s vrlo jasnim uputama svih mogućih scenarija što žandarmerijska stanica u Pakracu treba napraviti kako bi poslala ispravnu dokumentaciju, jer su ponovo poslali krivi nacrt groblja. Iznervirani službenik piše: „Stanica je jednostavno 70 grobova po tekućim brojevima urisala i numerirala počamši odozgo (op. a.), što neodgovara istini. Po tom je dobio grob broj 70 broj 1. U grobu broj 70 je pokopan Matijas Janik, a po sadašnjem numeriranju [...] Vinko Piriga, što biti ne može, bez premještanja grobova.“ Sigurni su da taj postupak nije platila žandarmerijska stanica, a ako je kojim slučajem postupak i proveden, o tome oni nisu bili obavješteni i traže hitno priopćenje. Zamjeraju im što nisu uzeli u obzir položaj grobova i numeraciju kakva je bila od 1916. do 1919., pa im šalju svoju kopiju nacрта, na kojoj su crvenom olovkom označili razlike, a koji naravno nije umetnut u spis. Vlada zahtjeva da, ukoliko se na terenu pokaže da je i njihov nacrt netočan, treba sastaviti povjerenstvo (propisali su sastav) za izradu novog nacрта u dva primjerka (za općinsko Poglavarstvo i za Zemalj-

⁵⁷ AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, Grupa VIII. 1921/1, k. br. 739, spis br. 18.502 od 24. 5. 1921.

⁵⁸ AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191, spis br. 1.624/1921. od 16. 5. 1921.

sku vladu) koje su trebali ručno potpisati svi članovi Povjerenstva i potom ga odaslati u Zagreb.⁵⁹

Jednako iznervirano djeluje i opširni odgovor, pisan lošom ekavicom uz miješanje ćiriličnih i latiničnih slova, narednika Mihajla T. Tepšića svome naredbenome zapovjedniku čete u Požegi, dometnut odmah uz to, ali bez službenih brojeva i pečata. Zapovjednik stanice u Pakracu odmah u prvoj rečenici ističe kako su oni odradili „po najboljem shvatanju“ ono što je Povjerenstvo od njih tražilo – numerirali su grobove brojevima od 1 do 70, onoliko koliko ih na groblju ima, i sastavili su jedinstven iskaz. Opravdavao se da stanica nije imala nikakvog nadzora nad ratnim grobovima „niti je naravno imala ni nacrt, ni katastarsa grobova“, o čemu su već ranije obavijestili Zemaljsku vladu, jer je Zemaljska bolnica u Pakracu sve materijale predala općini trgovišta Pakrac upravo po naredbi Povjereništva. Brigu o grobljima vodio je „nadzorni bivši austrijski oficir civilne bolnice“, koji je nacрте i izradio, a nacrt koji je izradila stanica nije se razlikovao položajem grobnih mjesta (op. a.) od onoga u općini, odnosno onoga poslanoga iz Zagreba. Zbog toga nije bilo potrebe za sastavljanjem povjerenstva za izradu novoga nacрта, a ukoliko Povjereništvo za prosvjetu i dalje bude nezadovoljno odgovorom, zapovjednik im predlaže obraćanje općini Pakrac ili slanje „svoga pouzdanika da im ovaj nerazumljivi nacrt i kataster sravni sa svojim aktima, a oprosti ovu stanicu od ovakovih naj nepoznatih [sic!] i nikako bolje mogućih rešenja“.⁶⁰ Iz dokumenata se ne može dokućiti je li ovaj dopis odasan u Zagreb zajedno s ranije uvezanim nacrtima, ili s nekim drugima, jer se na donjem dijelu zadnje stranice uvezanog predmeta nalazi pečat Odjela za bogoštovlje i nastavu (s datumom 21. lipnja 1921.), bilješka 18.798/21 (Grupa, op. a.) VIII 21/1, te opaska da je predmet riješen 28. prosinca 1921. s relevantnim brojevima spisa. Zadnji navedeni datum je 30. 12. 1921. i paraf, trenutno nedešifriran.⁶¹

Početkom srpnja 1921. zatražilo je Povjereništvo za prosvjetu i vjere od Poglavarstva trgovišta Pakrac provjeru istovjetnosti originala katastra s njihovom kopijom, kako bi se po potrebi docrtala nova grobna mjesta, što je uprava trgovišta par dana kasnije i učinila dodavši grob br. 72.⁶² Na to 19. srpnja 1921. Zemaljska vlada traži razrješenje dvojbi oko grobova br. 71 i 72, pretpostavljajući kako se radi o ratničkim grobovima nastalima nakon demobilizacije, odnosno nakon 5. svibnja 1920., zbog čega se nisu mogli ubrajati

⁵⁹ AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191, spis br. 18.792/1921. od 7. 6. 1921.

⁶⁰ AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191, spis bez broja i datuma.

⁶¹ AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191, spis br. 2.521 od 19. 6. 1921. i spis br. 22.273 od 21. 6. 1921.

⁶² AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, Grupa VIII. 1921/1, k. br. 27.191, spis br. 22.273/1921 i spis br. 6.304 od 14. 7. 1921.

među ratničke grobove.⁶³ Dana 23. prosinca 1921. uprava trgovišta odgovara kako na mjestu groba broj 72 treba pisati 71, „jer i u ovdašnjem katastru grobova ima samo 71 grob“, a kao datum ukopa spornog groba navode 3. prosinca 1918., što znači da je to sigurno ratnički grob po svim važećim pravilima. Ujedno su poslali nacrt groblja „Šeovica“, koji nije sačuvan u ovom spisu, ali u kutu dokumenta stoji opaska da je dotični nacrt uložen u Mapu br. 83.⁶⁴ Ta mapa se ne nalazi unutar nađenih predmeta i za sada nije poznato gdje bi mogla biti, a bez nje nije moguće utvrditi što se smatralo konačnim stanjem, ali ipak ukazuje na način funkcioniranja administracije.

Ili je Povjereništvo nakon sedam mjeseci dopisivanja konačno odustalo od žandarmerijske stanice u Pakracu, ili ih je naprosto poslušalo, no lakoća s kojom je Poglavarstvo dodalo novi grob govori u prilog tezi da je ratničkih grobova bilo više od stalno korištenoga broja 70 i da nitko od suvremenika nije bio siguran u vođenje evidencije. U svakom od pronađenih popisa potkrala se bar jedna greška, što dovodi u sumnju ukupan broj ratnika sahranjenih do kraja 1918., o kojima se u dokumentima stalno govori, iako su na taj status imali pravo preminuli vojnici još idućih godinu i pol. Ne znamo koliko je takvih bilo, no sigurno ih je bilo, jer pakračka bolnica nije prestala s radom, već ih je prestala upisivati u službenu vojnu evidenciju dolazaka i odlazaka iz bolnice, iz za sada nepoznatih razloga. U knjigu *Marschroueten Protokoll*⁶⁵ upisivani su osnovni podaci o vojnicima za razdoblje od 28. srpnja 1915. do 15. prosinca 1918., no kako uz nju nema sačuvanih popratnih dokumenata, malo toga je poznato o uvjetima nastanka i razlozima prestanka vođenja evidencije.

Zahvaljujući tom bolničkom protokolu i u arhivu pronađenom skupnom popisu sahranjenih moguće je sastaviti prilično pouzdan popis onih koji počinjavaju na ratničkom dijelu bolničkoga groblja, uglavnom pripadnika austro-ugarske vojske,⁶⁶ s punim imenom i prezimenom te datumom smrti i/ili ukopa, a za one preminule u bolnici i pripadnosti četnome tijelu. Doduše, pojedinima su prezimena malo iskrivljena, no većini je ipak posve jasna, za razliku od posve nepouzdanog broja grobnog mjesta na kojem su pokopani,

⁶³ AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, Grupa VIII. 1921/1, k. br. 27.191 od 19. 7. 1921.

⁶⁴ AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, Grupa VIII. 1921/1, k. br. 27.191, spis br. 3.304 od 30. 9. 1921. i spis br. 56.842 od 23. 12. 1921.

⁶⁵ Knjiga se čuva u Općoj županijskoj bolnici i bolnici hrvatskih veterana u Pakracu i ovom prilikom zahvaljujem na povjerenju ravnateljici bolnice Marini Major.

⁶⁶ Na groblju su sigurno sahranjena tri zarobljena Talijana: Matio Canehin, Pietro Carrer i Atavio Karparreli, koji su umrli tijekom rujna 1918., a imena su im ovdje napisana kako stoje u popisu, iako je to evidentno krivo (AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191, Spisak ratnih grobova u groblju Šeovica zemalj. bolnice pakračke, spis bez datuma i broja). Za 18 pokopanih nije poznat njihov vojni status, jer se ne nalaze u bolničkoj evidenciji, što znači da su umrli negdje drugdje.

što vrijedi za sve njih. Iz sačuvane prepiske proizlazi da je priložen popis točan, ali su grobna mjesta u nacrtu u odnosu na njega numerirana posve krivom logikom. Ono što je sigurno, redni brojevi ne poštuju kronološki slijed ukopa, što znači da su dodjeljivani naknadno. No, izvjesno je da nacrt donosi stvarni položaj grobnih mjesta, odnosno točan položaj ratničkog dijela bolničkoga groblja izdvojenoga na zasebno grobno polje, vidljivo i danas, o čemu ništa nismo znali sve do pronalaska ovih dokumenata.

Usporedbom upisa u bolničkoj knjizi i popisa sahranjenih proizlazi da nisu svi sahranjeni umrli u bolnici, što poprilično čudi, a prvi vojnik naveden u objema evidencijama je Petar Möder, pripadnik 28. domobranske pješačke pukovnije, preminuo 16. siječnja 1916. i sahranjen isti dan na grobnom mjestu broj 10. Znači li to da su ostali sahranjeni tijekom 1915. preminuli u Kr. zemaljskoj bolnici prije uvođenja ove evidencije, tijekom transporta do bolnice ili u bolnici Crvenoga križa, za sada nije poznato (vidjeti popis sahranjenih u prilogu). No ako su umrli u bolnici Crvenog križa, za koju znamo da je djelovala krajem 1914. u zgradi tadašnje učiteljske škole, odnosno bivše bolnice,⁶⁷ kako to da su ih sahranili na tom poprilično udaljenom groblju relativno daleko od bolnice, posebice stoga što je znatno bliže postojalo još jedno groblje?

Ratnički grobovi – stanje na terenu

Koliko su udaljene pojedine lokacije groblja jedna od druge, ali i od samoga centra trgovišta, najbolje se vidi na izmjeri Pakraca iz 1915., koja je toliko velika i toliko detaljna da je teško spojiva u jednu kartu pogodnu za objavu u ovom formatu, zbog čega sve zainteresirane upućujem neka je pogledaju na internetu. Osim toga, najlošije je sačuvan rubni dio trgovišta na kojemu se nalazi pravoslavno groblje i nije ga moguće prikazati čak ni na manjkavoj karti, vjerojatno upravo zbog toga što je na granici katastarskih općina, pa cijeli pothvat ne bi imao smisla unatoč uloženom trudu.⁶⁸

Židovsko groblje i danas se nalazi na periferiji naselja uz cestu prema Požegi, na području zvanom Čukur ili Švabin brijeg (različito zvanom ovisno o razdoblju) i obuhvaća jednu katastarsku česticu (k. č. 2200),⁶⁹ no posve je

⁶⁷ "Kotar Pakrac za vojsku.", *Glasnik županije požeške. List za pouku, gospodarstvo, društveni i javni život* 24 (1914), br. 41 [sic!, 40], 3. 10. 1914., str. 3.

⁶⁸ Karta Pakraca dostupna je na dva mjesta: <https://www.muzej-pakrac.hr/katastarska-izmjer-pakraca-1915/>; <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=>, pristup ostvaren 6. 2. 2025.

⁶⁹ Na službenom portalu RH stoji podatak da je ovdje pašnjak veličine 2.899 m² u vlasništvu Josipa Nadaždija (Marijinog) koji stanuje u Planinskoj ulici 7, bez ikakvog spomena postojanja groblja, čak ni u dijelu gdje je 2024. dopisan status kulturnog dobra. Tek je na Izvadku

devastirano protokom vremena i dvaju ratova. Područje je zaraslo u šumu u kojoj se naziru ostaci nadgrobni spomenika i grobnih mjesta, a sačuvane su jedino kamene stube koje su vodile do glavnoga ulaza.⁷⁰ Prema sačuvanom nacrtu, grob ratnika iz Prvoga svjetskog rata trebao bi biti u donjem desnom dijelu groblja, desno od ulaza u samom kutu ograde (vidi Sliku 1. Židovsko groblje – nacrt ratničkog groba). Od sredine 2024. groblje se nalazi na popisu zaštićene kulturne baštine Republike Hrvatske, što je znatno viša razina zaštite od lokalne, koju od 2019. imaju preostala dva groblja u Pakracu.⁷¹

Današnje rimokatoličko groblje u Pakracu razlikuje se od groblja koje se spominje u ovim dokumentima i nalazi se na suprotnoj strani rijeke Pakre na brdu Praulja, s kojega se jasno vidi župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije iza koje se nalazilo staro groblje o kojem je ovdje riječ. Na mjestu starog groblja danas je ulica s obiteljskim kućama nastala u socijalističkom razdoblju (vidi Sliku 2. Staro rimokatoličko groblje). U literaturi se može pronaći da je staro groblje zatvoreno 1881. s otvaranjem novoga,⁷² no ukop Franje Slepčke u kolovozu 1915. svjedoči suprotno (vidi Sliku 3. Staro rimokatoličko groblje – nacrt ratničkog groba). Nije poznato do kada je staro groblje bilo aktivno, niti je jasno zašto je dotični Čeh, koji je najvjerojatnije bio stranac, uopće bio pokopan na rimokatoličkom groblju kad je u to vrijeme već postojalo ratničko groblje Šeovica. Možda je izrazio izričitu želju za počivalištem na katoličkom groblju, što Šeovica ipak nije bila, a poznato je koliko su vojne vlasti pazile na vjerske običaje svojih vojnika kad god su im to prilike dozvoljavale.

Dodatnu zabunu unosi činjenica da na novom rimokatoličkom groblju postoji spomenik poginulima u Prvom svjetskom ratu, pored kojega je nekoć bio izdignuti grob s drvenim križem bez upisanog imena. Spomenik surbocima podigao je 1. listopada 1928. o svom trošku pakrački zlatar i urar Lujo Šnedorf,⁷³ što je napisano i na jednoj od pločica postavljenih na bazu

iz zemljišne knjige vidljivo postojanje groblja i mrtvačnice u potpunom vlasništvu Chevra Kadische iz Pakraca. (Zajednički informacijski sustav zemljišnih knjiga i katastra - javna aplikacija, KO Pakrac, Izvadak iz Zemljišne knjige, ZK uložak br. 535, pristup ostvaren 22. 1. 2025.) Kako se neslužbeno doznaje, društvo je zemlju kupilo još 1916. i nije poznato zašto u knjigama stoji stari podatak.

⁷⁰ Posjet pakračkom židovskom groblju – Muzej grada Pakraca, pristup ostvaren 22. 1. 2025.

⁷¹ Registar Kulturnih Dobara, Z-7839 Židovska groblja, lokacija 8 (Pakrac), pristupljeno 22. 1. 2025; Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske - Uz već prethodno 15 pojedinačno zaštićena, donesena rješenja o zaštiti još 52 židovska groblja, pristup ostvaren 22. 1. 2025; Odluka o proglašenju dobara od lokalnog značaja – Glasnik Pakrac, pristup ostvaren 22. 1. 2025.

⁷² Duško KLIČEK, *Fotomonografija grada Pakraca: ulicama našeg grada* (Pakrac: Grad Pakrac, 2011), 138.

⁷³ Muzej grada Pakraca, Album Luje Šnedorfa, slike br. 52a i 52b.

spomenika. Na spomeniku se nalaze tri ploče sa 74 imena lokalnih mladića koji su poginuli na bojištima diljem Europe, gdje su i sahranjeni, a danas je ispred spomenika ostao samo metalni križ bez naznake groba. Jedna od ploča s imenima poginulih teško je oštećena i dobrim dijelom nečitljiva, što bi svakako valjalo nadomjestiti pronalaskom fotografija iz vremena nastanka spomenika i ujedno istraživanjem pozadine njegovog podizanja. No, o tome nekom drugom prilikom.

Ratničko groblje Šeovica sastavni je dio pravoslavnoga groblja osnovanoga početkom 18. stoljeća na Gavrinici, području nazvanom prema jednom od episkopa tadašnje Eparhije pakračke, danas Eparhije slavonske, sa sjedištem upravo u Pakracu.⁷⁴ Usred najstarije čestice, najbliže cesti, nalazi se crkva Rođenja Presvete Bogorodice s kriptom episkopa Mirona Nikolića,⁷⁵ episkopa s najdužim stažom u dijecezi, a samim time i najznačajnijeg pakračkog episkopa.

S obzirom na starost groblja, ne čudi što se groblje danas prostire na šest katastarskih čestica u dvije katastarske općine (Pakrac i Šeovica), odvojene kolnim putem posred groblja (vidjeti Sliku 4. Granica katastarskih općina), čiji je spoj s glavnom cestom i izgradnjom mrtvačnice pretvoren u glavni ulaz. Groblje se vremenom formiralo oko crkvice na parceli koja je bila dovoljno prostrana za potrebe stanovništva Pakraca sve do Domovinskog rata (k. č. 1398/1), nakon kojega se pristupilo uniformiranju grobnih mjesta i izgradnji obiteljskih grobnica, što je nužno dovelo do potrebe proširenja područja za osnovnu namjenu. Tek tada se groblje širi u unutrašnjost, dalje od ceste, gdje su nekoć bile oranice u privatnom vlasništvu, a jedna od njih još uvijek jest (k. č. 1317/1) i uredno se i dan-danas obrađuje (vidjeti Sliku 5. Katastarske čestice na groblju Gavrinica). Zbog važnosti za nadležnost nad ratničkim grobljem, ovom prilikom moram istaknuti razliku u vlasništvu nad starim i novim dijelom groblja iskazanu u katastarskim dokumentima. Za stari dio groblja stoji „pravoslavno groblje“, „javno dobro u općoj upotrebi kao neotuđivo vlasništvo Grada Pakraca“, dok za čestice novog dijela piše „oranica Gavrinica“ (k. č. 1315/2) i „groblje Gavrinica“ (k. č. 1315/3) i obje su prema Izvadku iz zemljišne knjige „društveno vlasništvo – korisnik: komunalno poduzeće iz Pakrac“. ⁷⁶ U Posjedovnom listu je kao vlasnik četiriju parcela na području zvanom Luka u k. o. Šeovica naveden *Komunalac* d. o.

⁷⁴ HERMAN KAURIĆ, *Krhotine povijesti Pakraca*, 99.

⁷⁵ Miron Nikolić (Kapela, 15. 2. 1846. – Pakrac, 5. 2. 1941.), episkop pakrački od 1888. do smrti. Datumi rođenja i smrti navedeni su prema njegovoj grobnoj ploči.

⁷⁶ Zajednički informacijski sustav zemljišnih knjiga i katastra - javna aplikacija, KO Šeovica, Izvadak iz Zemljišne knjige, ZK uložak br. 3642, ZK uložak br. 756, pristup ostvaren 27. 1. 2025.

o. iz Pakraca; od toga se jedna u knjigama vodi kao oranica, a sve ostale kao groblje.⁷⁷

Pogleda li se katastarski plan, jasno je da je samo jedna čestica pravo grobno polje, dok su dvije dijelovi kolnog puta unutar groblja, koji nije izdvojen iz ostalih parcela na kojima je stvarno groblje. Međutim, ovaj dio groblja nije sporan, barem ne s obzirom na temu rada, iako pokazuje dvostruka mjera gradskih vlasti jer je groblje prošireno na područje druge općine i njime danas upravlja „krivo“ komunalno poduzeće. Doduše, to vjerojatno datira iz vremena prije postojanja *Lipkoma* d. o. o., osnovanoga 2016., kada je provedena administrativna razdioba između poduzeća u vlasništvu Grada Lipika i Grada Pakraca, no po svemu sudeći ne u svim sferama, kako se uvriježeno misli. Na stranicama *Lipkoma* nema spomena nadležnosti nad dijelom groblja na Gavrinici, ali se zato pravoslavno groblje Pakrac na stranicama *Komunalca* navodi bez ikakvih ograda.⁷⁸

Uz samu cestu, nasuprot mrtvačnici, vrh je parcele neobična oblika (k. č. 1322/1) za koju u katastarskim ispravama piše „groblje Gavrinica u Lukama“, odnosno „javno dobro u općoj uporabi, kao neotuđivo vlasništvo grada Lipika“.⁷⁹ Taj dio groblja uvijek je djelovao odvojeno od ostatka, možda zbog relativno širokog puta ili zato što je to bilo groblje obližnjeg sela Japaga,⁸⁰ koje administrativno pripada Lipiku. Bilo bi zanimljivo saznati tko održava taj dio groblja, lipičko ili pakračko komunalno poduzeće, jer netko ga održava, vrlo vjerojatno *Komunalac*, za razliku od parcele koja se naslanja na nju i ulazi dublje u unutrašnjost zemljišta. Na toj parceli (k. č. 1321) raste neprohodna mlada šuma u unutrašnjosti koje se naziru nadgrobni spomenici (vidi Sliku 6. Bolničko groblje suvremeno stanje). U jednoj katastarskoj ispravi piše da je tu oranica, bez spomena groblja, a u drugoj da je njiva koja se upotrebljava kao groblje. U oba slučaja naveden je isti vlasnik – Republika Hrvatska.⁸¹ Ta čestica uvjerljivo je najveća od svih u sklopu groblja i zatvara njegovu južnu

⁷⁷ Zajednički informacijski sustav zemljišnih knjiga i katastra - javna aplikacija, KO Šeovica, Prijepis Posjedovnog lista br. 396, pristup ostvaren 28. 1. 2025.

⁷⁸ <https://www.lipkom-lipik.hr/djelatnosti/upravljanje-grobljima/>; <https://komunalac-pakrac.hr/upravljanje-grobljima/>, pristup ostvaren 7. 2. 2025.

⁷⁹ Zajednički informacijski sustav zemljišnih knjiga i katastra - javna aplikacija, KO Šeovica, Izvadak iz Zemljišne knjige, ZK uložak br. 64, Prijepis Posjedovnog lista br. 1034, pristup ostvaren 28. 1. 2025.

⁸⁰ Japaga je staro naselje, ucrtano u vojnim kartama s kraja 18. stoljeća, udaljeno pol sata hoda od Pakraca i Šeovice (Mirko Valentić (ur.), *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća. Požeška županija* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002), 148-149, sekcija 19). Znatno se proširila tek u 20. stoljeću, kada se gotovo spojila s Pakracem.

⁸¹ Zajednički informacijski sustav zemljišnih knjiga i katastra - javna aplikacija, KO Šeovica, Izvadak iz Zemljišne knjige, ZK uložak br. 450, Prijepis Posjedovnog lista br. 927, pristup ostvaren 23. 1. 2025.

stranu, a uz nju je jedna upola uža parcela (k. č. 1318) na koju se naslanja polje u privatnom vlasništvu (k. č. 1317/1), čime se zatvara unutarnji potez do novog dijela groblja (vidi Sliku 7. Bolničko/ratničko groblje – nacrt).

U središtu našega interesa je upravo k. č. 1318, za koju u jednoj katastarskoj ispravi stoji „oranica u Luci“, „društveno vlasništvo – korisnik općina Pakrac“ s teretom upisanim 1985. u korist grobljanske crkve Presvete Bogorodice, bez ikakvog spomena groblja, dok u prijepisu Posjedovnog lista izričito stoji „bolničko groblje“, koje se upotrebljava kao oranica, i u vlasništvu je Crkvene općine srpsko-pravoslavne iz Pakraca.⁸² Možda su upravo iz toga razloga na toj parceli rasli kukuruzi u ljeto 2024., isto kao i na susjednom privatnom posjedu, čemu se izuzetno začudio čelni čovjek *Komunalca* d. o. o., iako mu je ured točno nasuprot groblja (vidi Sliku 8. Ratničko groblje, suvremeno stanje). Doduše, iz ureda se izravno ne vidi taj dio groblja, ali udaljenost je stvarno zanemariva. Dotični je znao da se dio groblja naziva bolničkim, no ne i zašto niti kada je utemeljeno, jer službena dokumentacija nije sačuvana do njegovog mandata. Suvremena uprava okupirana je rješavanjem imovinskopravnih odnosa za pojedinačna grobna mjesta na svim mjesnim grobljima na administrativnom području Grada Pakraca i uspostavljanjem temeljnih registara za svako groblje, što jest golem posao, ali se ne smatraju nadležnim za rješavanje problema bolničkog groblja, iako su ga itekako svjesni.

Uvidom u katastarske isprave temeljene na arhivskom nacrtu, obilaskom terena i razgovorom s čelnikom komunalnoga poduzeća, proizlazi da danas na nekadašnjem bolničkom groblju raste šuma koja je u vlasništvu Republike Hrvatske. Samo groblje u ispravama se ne spominje na toj čestici, iako evidentno postoji i prostire se duboko u njenu unutrašnjost, što odgovara pretpostavci da je veličina čestice odabrana prema veličini bolnice i da je groblje utemeljeno za njene potrebe krajem 19. stoljeća. Taj dio groblja zapušten je tijekom Domovinskog rata, kada je groblje bilo vrlo blizu crte razgraničenja u okupiranom dijelu grada, i nakon toga, između ostaloga, naprosto nije dirano zbog straha od potencijalnih minsko-eksplozivnih sredstava.

Strah od mina znatno je manji na k. č. 1318, koja se nalazi odmah pored i vjerojatno se godinama obrađuje, iako je tamo službeno „bolničko groblje“. Sam naziv tog dijela groblja posve je ispravan jer su pokopani vojnici preminuli u bolnici, no ispravniji naziv bio bi „ratničko groblje“, kako ga se naziva u dokumentima, ili jednostavnije vojničko groblje, čime bi ga se razlikovalo od bolničkog groblja s civilnim pokojnicima. Pronađeni nacrti otklanjaju svaku sumnju na kojoj je čestici nastalo vojno groblje, ali dugotrajnost prepiske o

⁸² Zajednički informacijski sustav zemljišnih knjiga i katastra - javna aplikacija, KO Šeovica, Izvadak iz Zemljišne knjige, ZK uložak br. 70, Prijepis Posjedovnog lista br. 390, pristup ostvaren 23. 1. 2025.

rednom broju grobnih mjesta dovodi u pitanje točnost onoga što je prihvaćeno kao konačno stanje, a samim time i točan razmještaj pokojnika unutar grobne parcele. Ali, ako ništa drugo, znamo imena sahranjenih i datume smrti, što je puno više od donedavnih spoznaja. Više od stotinu godina nakon pogreba mala je vjerojatnost da će nekoga zanimati posve precizna lokacija groba njegovog pretka, iako tu mogućnost ne možemo isključiti, no ako bi se i pojavila takva potreba vjerojatno bi obitelj posustala pred dugotrajnošću i skupoćom postupka utvrđivanja identiteta. Ono što bi svakako bilo poželjno jest postavljanje spomen-ploče s najosnovnijim informacijama o broju sahranjenih i vremenu nastanka groblja.

Pitanje je kada se počelo obrađivati tu česticu, vjerojatno davno, samo što to nitko nije primijetio, ili ga nije bilo briga. Otprilike u tom tonu je i službeni dopis tadašnje gradonačelnice Pakraca upitane tko je nadležan za održavanje bolničkog/ratničkog groblja i može li gradska vlast nešto učiniti po tom pitanju. U dopisu doslovno stoji: „Navedeno groblje nalazi se na česticama u katastarskoj općini Šeovica koje pripada Gradu Lipiku, tako da mi tu nemamo nadležnost za postupanje.”⁸³ Ako je tako, pitanje je tko ima ako nemaju oni, jer to se groblje smatra gradskim grobljem, valjda u cijelom svojem obimu, tim više što pojedine dijelove groblja na Gavrinici koji su također u k. o. Šeovica uredno održava i naplaćuje korištenje *Komunalac* d. o. o., komunalno poduzeće iz Pakraca. Neraščišćeni imovinskopravni odnosi svakako otežavaju upravljanje ovim grobljem, posebice stoga što je riječ o zatečenom povijesnom stanju koje je teško uklopiti u moderne obrasce upravljanja. Za ispravljanje toga treba puno dobre volje, jako puno vremena i još više financija, a nijedan od pravnih subjekata potencijalno uključenih u ovaj slučaj nema financijsku snagu za samostalno rješavanje problema i zbog toga bi nužno trebali surađivati, no to se s obzirom na dosadašnju praksu čini teško zamislivim.

Uočeni problem pojedini sudionici u političkom i javnom životu grada Pakraca uopće ne smatraju problemom, pa se time nema što ni rješavati, iako se groblje nalazi u okviru njihovih ovlasti. Oni koji uviđaju neprimjerenost situacije ili su prenisko u hijerarhiji ili smatraju da ima puno prioritetnijih stvari za poboljšanje života živih stanovnika grada, s čime bi se bespogovorno svi mogli složiti. Međutim, takav način razmišljanja izravno vodi zaboravu svega što su naši preci učinili, uključujući i sudionike Domovinskog rata, jer čim nestane izravnog kontakta s događajem nastaje zaborav, a ubrzo i nebriga, što je neumitno s protokom vremena, osim ako se ne izdigne na višu razinu. Suvremenici se trenutno čini kako se to nikada neće dogoditi Do-

⁸³ RH, Požeško-slavonska županija, Grad Pakrac, Upravni odjel za graditeljstvo i komunalne djelatnosti, Klasa: 564-01/24-01-1, Ur. broj: 2177-9-40/01-24-02, dopis od 6. 12. 2024. (privatna arhiva autora)

movinskom ratu, a hoće sigurno, nema nikakve sumnje u to. Samo je pitanje vremena. Isto su mislili sudionici obaju svjetskih ratova, a danas o njihovim počivalištima znamo malo ili gotovo ništa.

Zaključak

O posljednjim počivalištima sudionika Prvoga svjetskoga rata na tlu Republike Hrvatske u hrvatskoj historiografiji se počelo govoriti unazad nekoliko godina, kada se počelo istraživati uspostavljanje pravnog okvira unutar Austro-Ugarske Monarhije i nadogradnje u idućim državnim zajednicama. No, sve je ostalo na razini teorije do slučajnog pronalaska građe u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Iako je za sada riječ o relativno maloj količini građe i moralo bi je biti još, pronađeni dokumenti ukazuju na brojne diskrepancije između naredbi središnjih vlasti i stanja na terenu, odnosno postupanja lokalnih institucija. Zorno to pokazuju primjer Pakraca i problemi oko točne numeracije grobnih mjesta na ratničkom dijelu bolničkog groblja Šeovića, nazvanog tako prema katastarskoj općini, a ne prema obližnjem naselju, kako bi se na prvu moglo pomisliti. Nevoljkost za suradnju žandarmerijske stanice u Pakracu, zadužene za vođenje evidencije na lokalnoj razini, vjerojatno proizlazi iz cijelog niza razloga, od kojih je jedan složenost posla s prilično upitnom količinom odgovarajućeg osoblja, no između redaka izbija osjećaj da oni imaju puno pametnijeg posla od ovoga i da ih Zemaljska vlada nepotrebno zamara nebitnim detaljima. Koliko je to pakrački specifikum vidjet će se tek nakon što se obradi veći broj lokalnih sredina, posebice onih sa složenijim zadatkom, no svakako bi valjalo obratiti pozornost i na stanje na terenu pojedine sredine po pitanju sigurnosti i stope kriminaliteta. Kakvo je bilo stanje u Pakracu tijekom 1920-ih, za sada nije poznato.

Budući da su na ratničkom groblju bili sahranjeni stranci, pitanje je koliko se lokalno stanovništvo moglo poistovjetiti s njima i brinuti o njihovim grobovima. Vjerojatnije je to činila bolnica po službenoj dužnosti uz pomoć Poglavarstva trgovišta Pakrac, no upitno je kada se prestalo s tom praksom. Više od stotinu godina kasnije, nema ni traga ratničkom groblju, vjerojatno obilježenom samo običnim drvenim križevima, za razliku od civilnog dijela bolničkog groblja, čiji su kameni spomenici, iako zarasli, vidljivi i danas. Hrvatskom društvu nedostaje svijest o potrebi rješavanja problema zapuštenih groblja i nema pretjerane razlike je li riječ o židovskom, bolničkom ili ratničkom groblju. U pakračkom slučaju zapuštena su sva tri, što ga možda čini jedinstvenim, ali sigurno ne i jedinim gradom s istim problemom. Pred nama je još dalek put razvijanja svijesti o važnosti kulture sjećanja, posebice na žrtve davnoga Prvoga svjetskog rata, pri čemu bi jedna spomen-ploča činila veliku razliku, pa taman pored nje i dalje rasli kukuruzi.

Prilog 1.**POPIS SAHRANJENIH NA RATNIČKOM GROBLJU U PAKRACU**

Redni broj grobnog mjesta	Ime i prezime	Vjera	Vojni status i postrojba	Datum smrti
1	Piriga ⁸⁴ Vinko	rim.kat.	Inf., LIR 3	8. 4. 1916. ⁸⁵
2	Depela Franjo	rim.kat.	-	5. 10. 1915.
3	Tomljenović Juraj	rim.kat.	-	17. 7. 1915.
4	Toth Andreas ⁸⁶	rim.kat.	Husar, HusReg 2/4	6. 2. 1916. ⁸⁷
5	Kisenić Pavao	rim.kat.	-	6. 1. 1916.
6	Petresk Pavao ⁸⁸	rim.kat.	-	17. 6. 1915.
7	Tomek ⁸⁹ Dominik	rim.kat.	Inf., -	6. 4. 1916. ⁹⁰
8	Knödl Franz ⁹¹	rim.kat.	Korp., LIR 26	11. 1. 1916.
9	Navrenčić Stjepan	rim.kat.	-	7. 7. 1915.
10	Möder Petar	rim.kat.	Inf., LIR 28	16. 1. 1916.
11	Ornstein Ivan ⁹²	rim.kat.	Inf., LIR 28	10. 6. 1916. ⁹³
12	Zrnčić Ivan ⁹⁴	rim.kat.	Inf., LIR 26	4. 8. 1916. ⁹⁵
13	Bodojević Tomo	grko-kat.	-	14. 2. 1915.
14	Četnik Đuro	grko-kat.	-	28. 7. 1915.

⁸⁴ U jednom popisu prezime mu je navedeno kao Piziga, što je vjerojatno netočno.

⁸⁵ U prvom popisu uredno stoji 1916., ali je u idućem godina ispravljena u 1915., što je prenešeno u zaključnu verziju. U bolničkoj knjizi uredno stoji 8. 4. 1916.

⁸⁶ U dva iskaza ratnih grobova ime mu je pisano Andria, u popisu stoji Andrija, a u bolničkoj knjizi Andreas.

⁸⁷ U završnom popisu netko je 1916. ispravio u 1915., kako bi se brojevi grobnih mjesta slagali kronološki.

⁸⁸ U dva popisa navodi se kao Petreszk, a u jednom od njih mu je ime skraćeno u Pavo.

⁸⁹ U dva popisa naveden je kao Domek, ali se u bolničkoj knjizi navodi kao Tomek.

⁹⁰ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 5. 4. 1916.

⁹¹ U jednom popisu upisan je kao Knodu Franjo, u drugom kao Knodil, a u završnom mu je prezime napisano Knogy i potom ispravljeno u Knödl, kako je napisano i u bolničkoj knjizi.

⁹² U prvom popisu stoji samo prezime Ornstein, u ostalima se pojavljuje Ornstein O. U bolničkoj knjizi prezime se može pročitati kao Ornsteni, ali postoji mogućnost da je točka na i stavljena na krivo mjesto.

⁹³ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 9. 6. 1916.

⁹⁴ U sva tri popisa ratnih grobova ime mu je germanizirano – Johan.

⁹⁵ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 2. 8. 1916.

15	Rajšić ⁹⁶ Stevan	prav.	-	30. 9. 1915.
16	Martinović Nikola	grko-kat.	-	22. 10. 1915.
17	Vučičević Simo	prav.	Inf., LIR 27	29. 1. 1916. ⁹⁷
18	Vukša Spiro	prav.	Zivil, Arb. Kol. 14	26. 4. 1916. ⁹⁸
19	Tintor Simo	grko-kat.	Inf., LIR 26	2. 5. 1916. ⁹⁹
20	Tamučar ¹⁰⁰ Tomo	grko-kat.	Inf., LIR 22	6. 8. 1916. ¹⁰¹
21	Vukovac Gjuro	grko-kat.	Inf., BiH IR 4	24. 8. 1916. ¹⁰²
22	Spahić Mehmed	islam	-	10. 9. 1915.
23	Kapić Huso	islam	Inf., Etp. Baon II/4	27. 1. 1916. ¹⁰³
24	Hajdinović Svetozar	grko-kat.	Inf., IR 78	22. 9. 1916. ¹⁰⁴
25	Sehović Zulfo ¹⁰⁵	islam	Jäger, Gränzjäger 5	7. 10. 1916.
26	Nemet Marko ¹⁰⁶	rim.kat.	Inf., IR 19	31. 10. 1916. ¹⁰⁷
27	Paszuga Gjorge ¹⁰⁸	grko-kat.	Inf., IR 24	1. 11. 1916. ¹⁰⁹
28	Radenović Glišo	grko-kat.	Gefreiter, LIR 311	15. 11. 1916.
29	Pakaszdí ¹¹⁰ Nedeljko	grko-kat.	Inf., IR 46	21. 11. 1916.
30	Jeličić ¹¹¹ Marko	grko-kat.	Inf., BiH IR 2	12. 2. 1917. ¹¹²

⁹⁶ U prvom popisu naveden je kao Bajsić, ali je odmah ispravljeno na Rajšić i tako se vodi na ostalim popisima.

⁹⁷ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 28. 1. 1916.

⁹⁸ U prvom popisu piše 24. III., što je ispravljeno u 1. i tako prenešeno u zaključnu verziju. U bolničkoj knjizi nema sumnje da je datum smrti 26. 4. 1916.

⁹⁹ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 1. 5. 1916.

¹⁰⁰ U sva tri popisa vodi se kao Tomaček.

¹⁰¹ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 1. 8. 1916.

¹⁰² U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 23. 8. 1916.

¹⁰³ U sva tri iskaza ratnih grobova kao datum smrti stoji 26. 1. 1917.

¹⁰⁴ U sva tri iskaza ratnih grobova kao datum smrti stoji 21. 9. 1916.

¹⁰⁵ U sva tri popisa vodi se kao Seković Zolfo, ali je u bolničkoj knjizi bez ikakve dvojbe Sehović Zulfo.

¹⁰⁶ U sva tri popisa ratnih grobova nije mu navedeno ime, ali je zato navedeno u bolničkoj knjizi.

¹⁰⁷ U sva tri iskaza ratnih grobova kao datum smrti stoji 30. 10. 1916.

¹⁰⁸ U iskazima se navodi kao Đuro Pazsuga, Paszsuga, ili jednostavno Pazuga.

¹⁰⁹ U sva tri iskaza ratnih grobova kao datum smrti stoji 31. 10. 1916.

¹¹⁰ U sva tri iskaza se navodi kao Pokazki.

¹¹¹ U sva tri iskaza navodi se kao Jelinić, dok je u bolničkoj knjizi neupitno Jeličić.

¹¹² U sva tri iskaza ratnih grobova kao datum smrti stoji 11. 2. 1917.

31	Schmidler ¹¹³ Ferdinand	rim.kat.	Inf., LIR 23	4. 3. 1917. ¹¹⁴
32	Ljubičić Stevo	grko-kat.	Haub., Schw. HR 7	7. 4. 1917. ¹¹⁵
33	Kovač Jovan	prav.	Inf., BiH IR 4	23. 4. 1917.
34	Štefčić Mato	rim.kat.	-	2. 5. 1917.
35	Guszu Ilija	prav.	Inf., IR 24	7. 5. 1917. ¹¹⁶
36	Jenko Johann ¹¹⁷	rim.kat.	Kan., hsl Fs.a.a. 4	11. 5. 1917. ¹¹⁸
37	Holz Anton	rim.kat.	Inf., IR 87	15. 5. 1917. ¹¹⁹
38	Mlačo Razim	islam	Trgrführer, Fs J.B. 5/4	16. 5. 1917. ¹²⁰
39	Runjanin Ljuboje	prav.	Inf., LIR 26	30. 5. 1917. ¹²¹
40	Brajanik Stefan ¹²²	rim.kat.	Inf., LIR 26	2. 6. 1917. ¹²³
41	Bratuz Franz ¹²⁴	rim.kat.	Inf., LIR 27	7. 6. 1917. ¹²⁵
42	Sottoriva Antonio ¹²⁶	rim.kat.	Inf., Art. Rgt. 14/1	22. 6. 1917. ¹²⁷
43	Zeman Franz ¹²⁸	rim.kat.	Kan., Geb. Abr. R. 4	14. 7. 1917. ¹²⁹
44	Franković Andrija	rim.kat.	Kan., Geb. Art. A. 27	29. 7. 1917. ¹³⁰
45	Miklec Janos ¹³¹	rim.kat.	Inf., Vertreidinkomp. 2	11. 8. 1917. ¹³²

¹¹³ U sva tri popisa ratnih grobova prezime mu je navedeno kao Schindler, ali je u bolničkoj knjizi Schmidler.

¹¹⁴ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 3. 3. 1917.

¹¹⁵ U sva tri iskaza ratnih grobova kao datum smrti stoji 6. 4. 1917.

¹¹⁶ U sva tri iskaza ratnih grobova kao datum smrti stoji 6. 5. 1917.

¹¹⁷ U sva tri iskaza ratnih grobova ime mu je napisano kao Jenko Ivan.

¹¹⁸ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 10. 5. 1917.

¹¹⁹ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 14. 5. 1917.

¹²⁰ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 15. 5. 1917.

¹²¹ U sva tri iskaza ratnih grobova kao datum smrti stoji 29. 5. 1917.

¹²² U sva tri popisa ratnih grobova naveden je kao Brajanik Stjepan.

¹²³ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 1. 6. 1917.

¹²⁴ U sva tri popisa ratnih grobova naveden je kao Bratus Franjo.

¹²⁵ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 6. 6. 1917.

¹²⁶ U sva tri popisa ratnih grobova naveden je kao Sotariva Anton, ali je u bolničkoj knjizi Sottoriva Antonio.

¹²⁷ U prva dva iskaza ratnih grobova kao datum smrti stoji 21. 6. 1917., ali je u završnom popisu naveden 27., što je greška u prepisivanju.

¹²⁸ U sva tri popisa ratnih grobova naveden je kao Zenion Franjo, ali je u bolničkoj knjizi Zeman Franz.

¹²⁹ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 13. 7. 1917.

¹³⁰ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 28. 7. 1917.

¹³¹ U sva tri iskaza je naveden kao Mikleš Janoš.

¹³² U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 10. 8. 1917.

46	Mišigoj Franz ¹³³	rim.kat.	Inf., IR 87	29. 9. 1917. ¹³⁴
47	Nyarasdy Josef ¹³⁵	rim.kat.	Inf., HIR 1	13. 10. 1917. ¹³⁶
48	Hrenovac ¹³⁷ Lovro	rim.kat.	Inf., IR 78	3. 11. 1917. ¹³⁸
49	Kujundžić Anton	rim.kat.	Sap., Elektroller u. E. B.	19. 12. 1917.
50	Topolović ¹³⁹ Bećir	islam	Inf., BiH IR 1	20. 12. 1917.
51	Vörös Josef ¹⁴⁰	rim.kat.	Inf., IR 78	20. 12. 1917.
52	Cona ¹⁴¹ Stevo	prav.	Inf., IR 96	31. 12. 1917. ¹⁴²
53	Nadwornik Franz ¹⁴³	rim.kat.	Sap., Gesteinbahn ErzB.	1. 1. 1918.
54	Kovalski Henriko	rim.kat.	-	8. 1. 1918.
55	Ilić Ilija	prav.	Inf., BiH IR 1	4. 2. 1918.
56	Morar Georg ¹⁴⁴	grko-kat.	Inf., IR 63	24. 2. 1918. ¹⁴⁵
57	Dodig Jozo	rim.kat.	Inf., BiH IR 4	14. 3. 1918.
58 ¹⁴⁶	Zsbas Glišo ¹⁴⁷ // Zsivos Paul ¹⁴⁸	prav. // -	- // Inf. IR 23	21. 3. 1918.

¹³³ U sva tri iskaza se vodi kao Franjo.

¹³⁴ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 28. 9. 1917.

¹³⁵ U dva popisa posve mu je krivo upisano prezime, kao Nuarazdu, ali je u zaključnom popisu napisano točno, doduše na ćirilici. U svim popisima vode ga kao Josipa.

¹³⁶ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 12. 10. 1917.

¹³⁷ U jednom popisu prezime mu je navedeno kao Hrenovar, što je vjerojatno krivo.

¹³⁸ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 2. 11. 1917.

¹³⁹ U sva tri popisa vodi se kao Sopalović, što je vjerojatno krivo, ali možda bi ispravan oblik bio Topalović.

¹⁴⁰ U dva iskaza naveden je kao Vereš Josip, a u trećem kao Vörös Josip.

¹⁴¹ U prvom popisu upisan je kao Cara Teodor, a zatim je u istu rubriku dopisano Čord Stevo, kako se vodi u druga dva popisa. Unatoč upisu u bolničkoj knjizi, pitanje je što je točno.

¹⁴² U prvom popisu upisan je i s krivim datumom smrti (6. 10. 1917.), što je kasnije ispravljano.

¹⁴³ U sva tri popisa ratnih grobova naveden je kao Nadvornik Franjo.

¹⁴⁴ U sva tri iskaza je naveden i kao Marar Đuro.

¹⁴⁵ U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 23. 2. 1918.

¹⁴⁶ Zbog ovog pogrešnog unosa postoji velika mogućnost da je na groblju sahranjeno više vojnika od broja iskazanoga u popisima. U bolničkoj knjizi stoji da su 14. 3. 1918. preminula dvojica: Dodig Jozo, sahranjen na grobnom mjestu br. 57, i Pautz Gjuro (Feldw., HIR 28), kojega nema u popisima sahranjenih. No, takvih slučajeva ima više, pa to nužno ne znači i promjenu broja.

¹⁴⁷ Ovo ime upisano je u sva tri popisa sahranjenih, ali je u zaključnom popisu prekrizišno i drugim rukopisom dopisano ime Paul Sirreš. To ime ne spominje se u popratnoj korespondenciji.

¹⁴⁸ U bolničkoj knjizi je pod istim datumom smrti upisan Zsivos Paul (Inf., IR 23), što bi mogla biti prava varijanta prezimena dopisanog rukom na arhivski dokument, no nije sigurno gdje je dotični sahranjen.

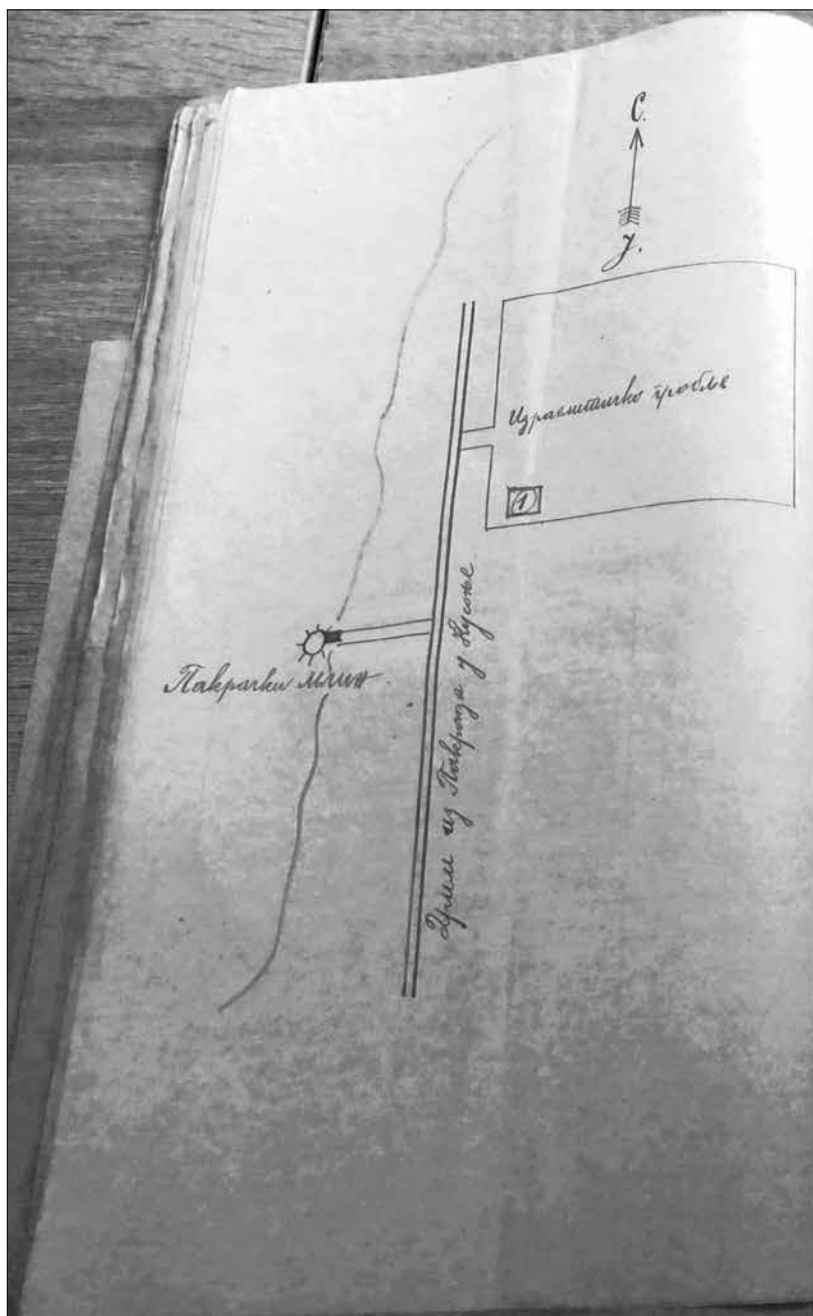
59	Kruljac ¹⁴⁹ Grga	prav.	Inft., IR 96	14. 4. 1918.
60	Ulama Franjo	rim.kat.	Ulan, UR 5	18. 5. 1918.
61	Bačić ¹⁵⁰ Lujo	rim.kat.	Schützer, BiH Sch 23	1. 6. 1918.
62	Canehin Matio	rim.kat.	talijanski zarobljenik ?	18. 6. 1918.
63	Marinković Nikola	prav.	Honw., HIR 27	14. 8. 1918.
64	Milinoić Josip ¹⁵¹	rim.kat.	T.s., TrainB. 15	8. 9. 1918.
65	Cirkašin Stjepan	prav.	-	13. 9. 1918.
66	Carrer Pietro	rim.kat.	talijanski zarobljenik?	16. 9. 1918.
67	Karparreli Atavio	rim.kat.	talijanski zarobljenik?	22. 9. 1918.
68	Knežić Stefan	prav.	Inft., k. u. k. IR 53	21. 9. 1918. ¹⁵²
69	Glalko Stjepan	prav.	-	17. 10. 1918.
70	Janik Mathias	rim.kat.	Inft., IR 13	20. 10. 1918.
71	Bošnjak Gjuro	-	T.s., T. D. 13	3. 12. 1918.

¹⁴⁹ U sva tri popisa naveden je kao Kueljac Gavro, no u knjizi je bez sumnje Kruljac.

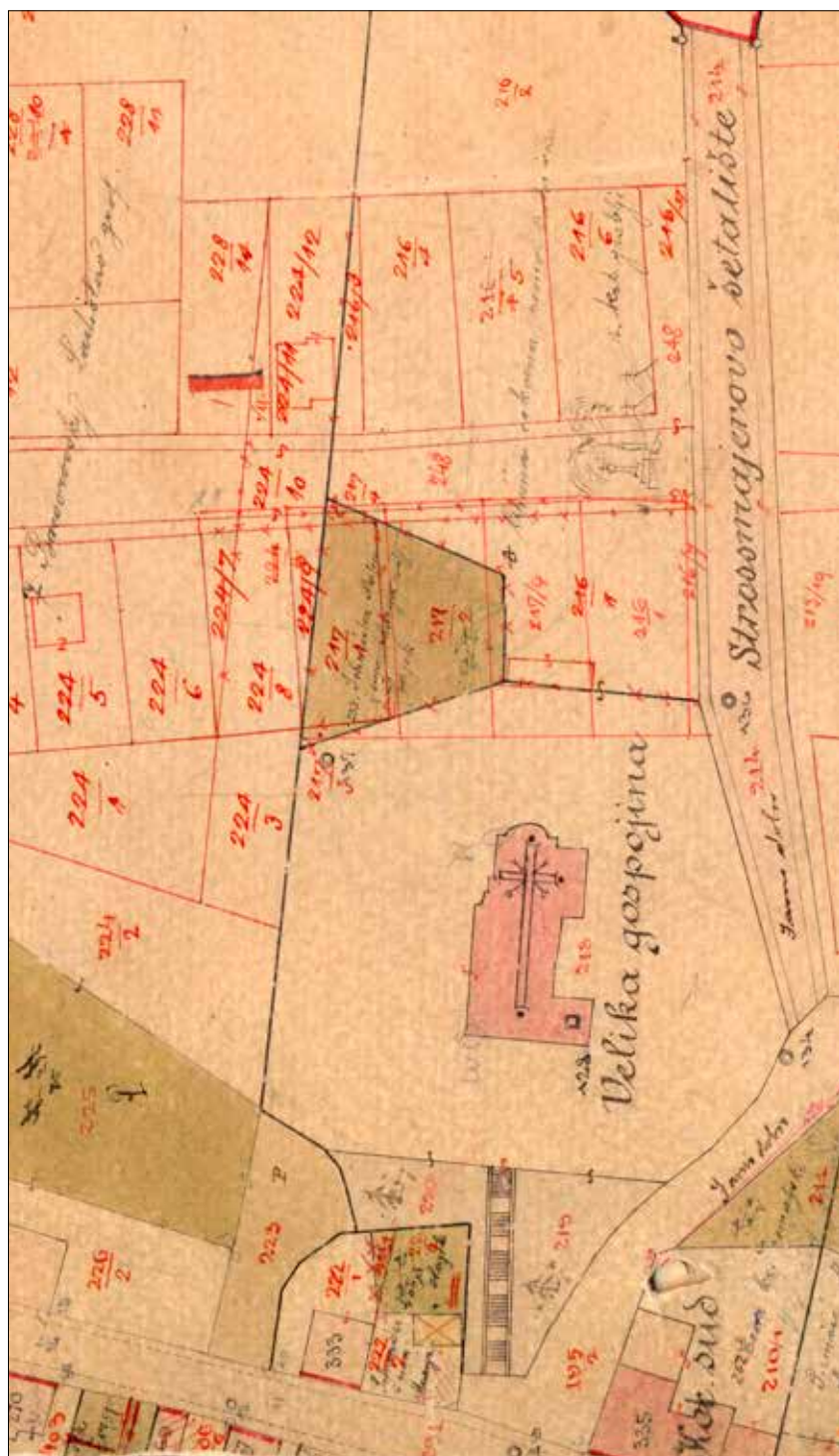
¹⁵⁰ U iskazima je naveden kao Bašić i kao Bušić, dok u bolničkoj knjizi nema spora da je Bačić.

¹⁵¹ U bolničkoj knjizi stoji Milnarc Josef, što je jedno od rijetkih posve krivo upisanih prezimena. Vjerojatnije je riječ o Milinoić Josipu, kako i stoji u iskazima, pa je unos ispravljen.

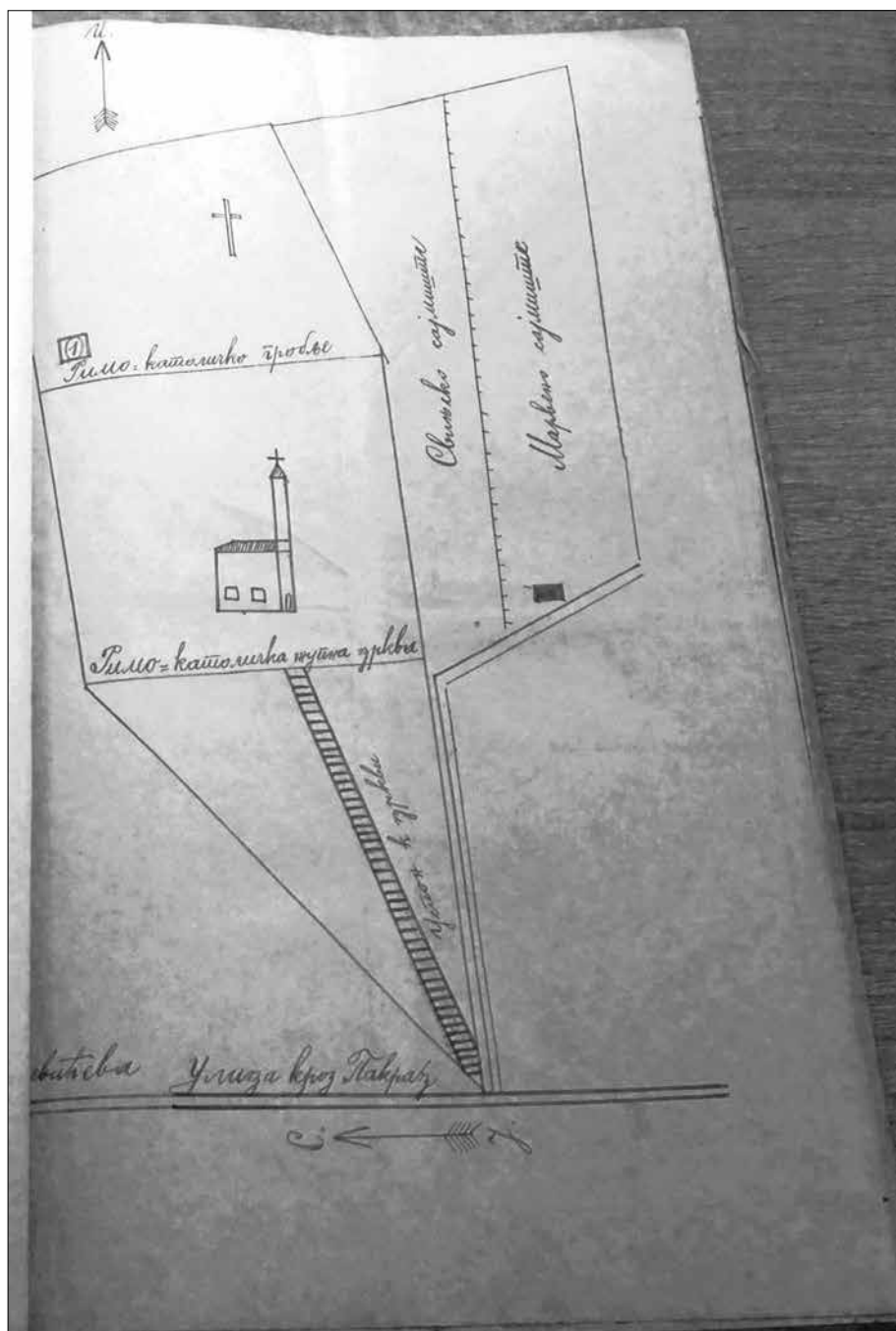
¹⁵² U iskazima ratnih grobova kao datum smrti stoji 23. 9. 1918.

Slikovni prilozi

Slika 1. Židovsko groblje – nacrt ratničkog groba
(AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191)

Slika 2. Staro rimokatoličko groblje (Muzej grada Pakraca, Katastarska izmjera iz 1915.)

Слика 3. Старо римокатоличко гробље – nacрт ratничког groba
(AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191)

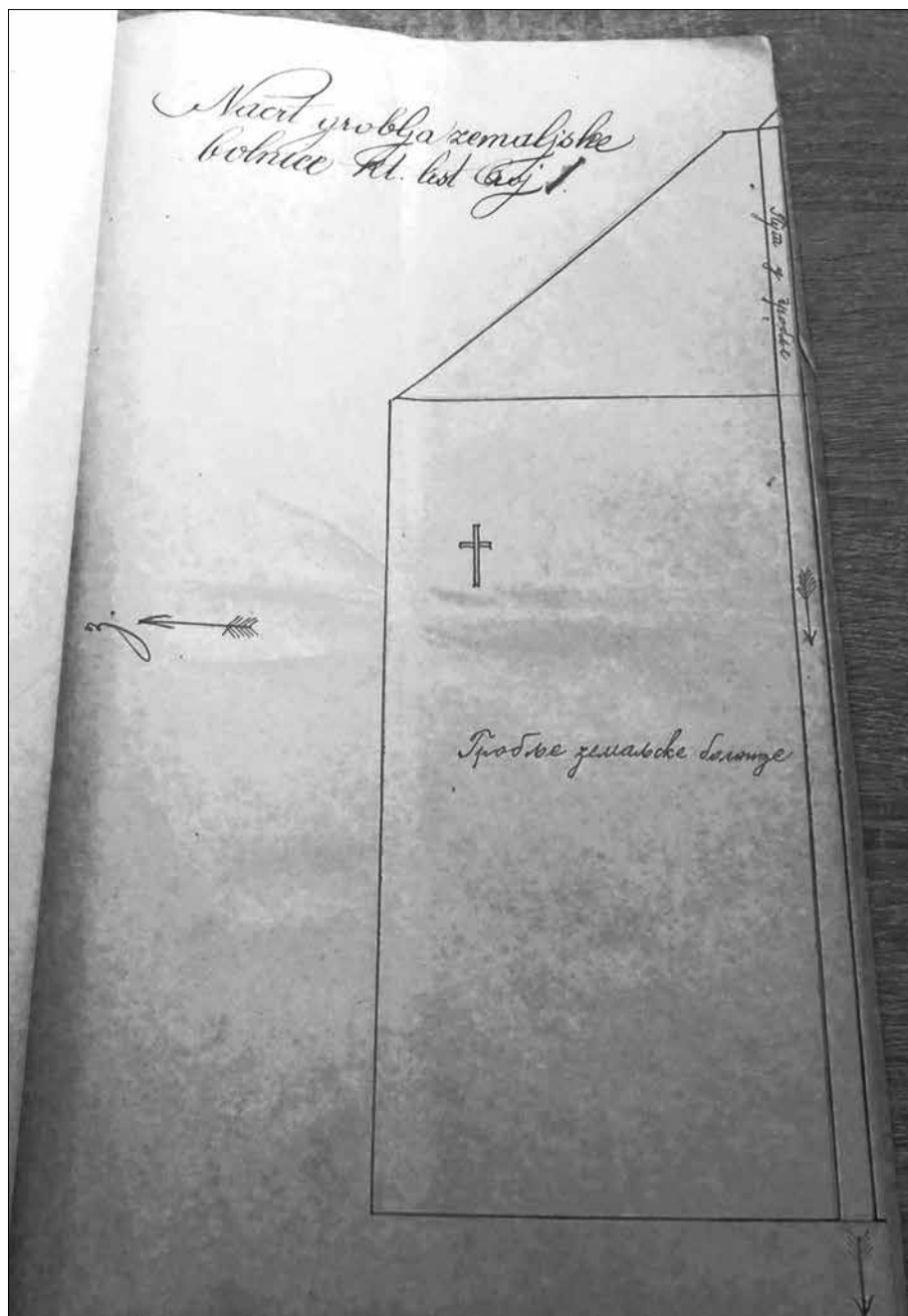
Slika 4. Granica katastarskih općina (Geoportal DGU, pristup ostvaren 1. 2. 2025.)

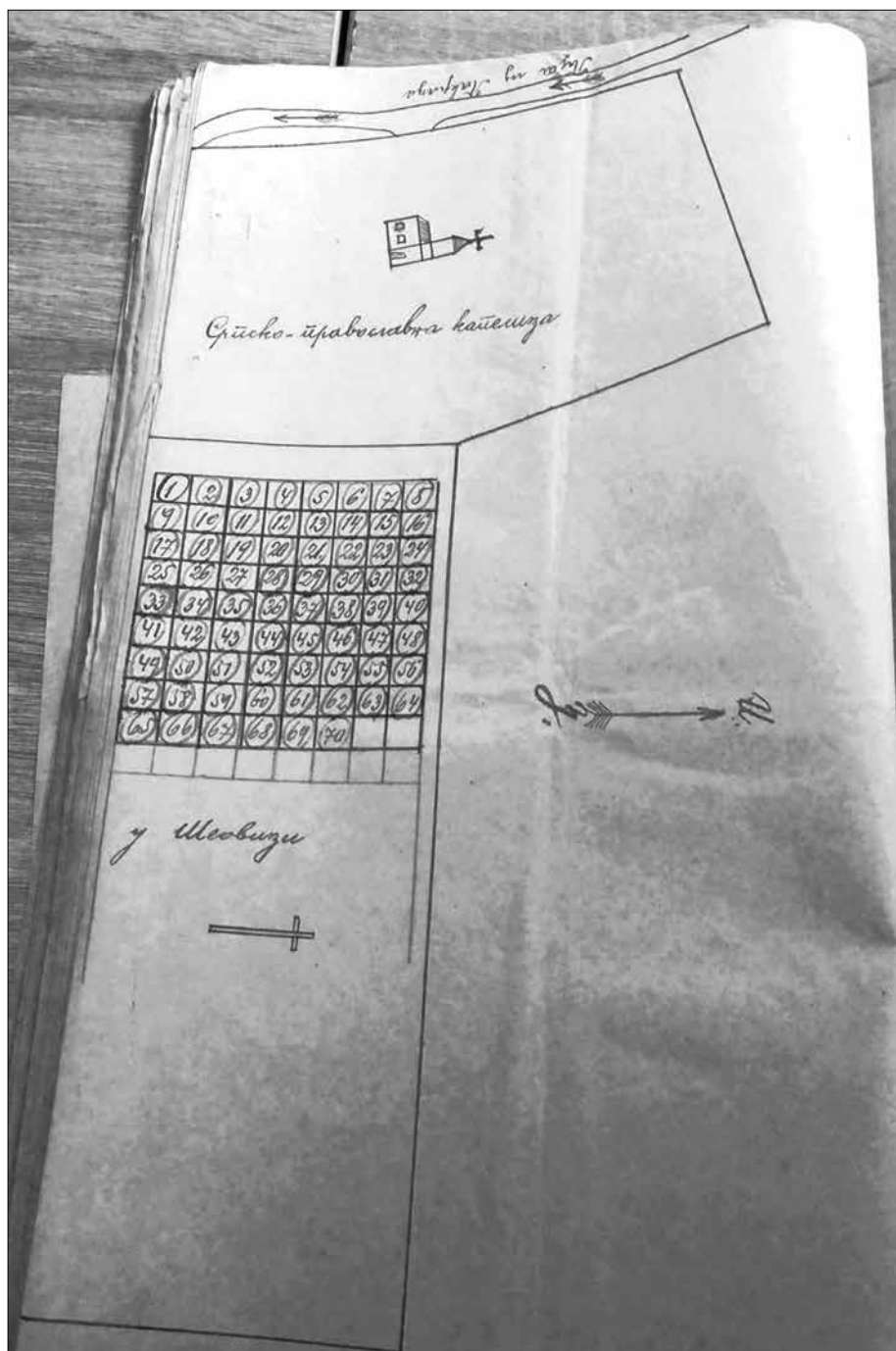
Slika 5. Katastarske čestice na groblju Gavrinica
(Geoportal DGU, pristup ostvaren 1. 2. 2025., kartu sastavila V. Herman Kaurić)

Slika 6. (a i b) Bolničko groblje, suvremeno stanje
(snimio: S. Kaurić, 24. 7. 2024.)

Slika 7. (a i b) Bolničko/ratničko groblje – nacrt
(AJ, MP, fond 63, VGPUH, fascikl 208, k. br. 27.191)

Slika 8. Ratničko groblje, suvremeno stanje
(snimio: S. Kaurić, 24. 7. 2024.)

Summary

FORGOTTEN GRAVES OF THE WARRIORS OF WORLD WAR I: EXAMPLE OF PAKRAC

Although the logic of the functioning of public health within the Austro-Hungarian Monarchy required a hospital cemetery to be attached to the large Royal Provincial Hospital in Pakrac (1898), there were only speculations about its exact location until documents on military cemeteries of the participants of World War I in Croatia were accidentally discovered in the Archives of Yugoslavia in Belgrade. Among other things, there was mention of the "Šeovica Hospital Cemetery", where at least 70 soldiers had been buried, and the documents mention two other soldiers buried in other cemeteries of the market town of Pakrac: one of them was buried in the Jewish cemetery, the other in the old Roman Catholic cemetery. Drawing on his knowledge of local topography and the situation in the field as well as of the drafts in archival documents, the author determined the location of the wartime graves and provided proof of which part of the modern Orthodox cemetery at Gavrinica the "hospital cemetery" as well as the "wartime cemetery" were situated, regardless of what was registered in the official cadastral documents.

Both burial grounds are situated in the cadastral municipality of Šeovica, from which the name of the cemetery used during World War I was derived; however, at present this name is completely forgotten, as are the wartime graves, due to the fact that the old Roman Catholic cemetery does not exist anymore. At present its position is occupied by a residential street; on the Jewish and the hospital cemetery young forests are growing, while the wartime cemetery is being used as arable land.

Key words: World War I, military cemeteries, Pakrac

(Translated by Mica Orban Kljajić)

Kontakt:

dr. sc. **Vijoleta Herman Kaurić**

Hrvatski institut za povijest

Opatička 10, 10000 Zagreb

email: vherman@isp.hr